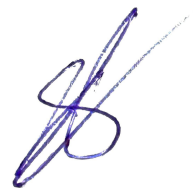

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ «УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**

ПОПОВИЧ ТЕРЕЗІЯ ПЕТРІВНА

УДК 342.72:340.12+340.114.5:316.34

ОБОВ'ЯЗОК ЯК ЦІННІСНО-ПРАВОВИЙ ФЕНОМЕН

12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень

РЕФЕРАТ

**дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук**

Ужгород – 2025

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі теорії та історії держави і права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет» Міністерства освіти і науки України.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових
наук України, заслужений юрист України
ОНИЩЕНКО Наталія Миколаївна,
Інститут держави і права імені В.М. Корецького
НАН України, заступник директора з наукової роботи

доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових
наук України, заслужений юрист України
ЗАЄЦЬ Анатолій Павлович,
Національний університет «Києво-Могилянська
академія», завідувач кафедри загальнотеоретичного
правознавства та публічного права

доктор юридичних наук, професор
КОСОВИЧ Віталій Мирославович,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
завідувач кафедри теорії та філософії права

Захист відбудеться 21 листопада 2025 р. о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 61.051.07 ДВНЗ «Ужгородський національний університет» за адресою: 88000, м. Ужгород, пл. Народна, 3 (зала вченої ради).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці ДВНЗ «Ужгородський національний університет» за адресою: 88000, Україна, Закарпатська обл., м. Ужгород, вул. Університетська, 14.

Реферат розісланий 20 жовтня 2025 р.

**В.о. вченого секретаря
спеціалізованої вченої ради**

Дмитро БЄЛОВ

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Західна культура (в тому числі й наука як її складова) історично є культурою писемною, що передбачає необхідність опори на існуючі джерела й зафіксовану інформацію про певне явище, подію чи пояснення (рефлексію) автора. Цікаво, що обов'язок історично це один із тих феноменів, увага до якого простежувалась в усі періоди розвитку людської цивілізації. Безпосереднє звернення до фіксації обов'язку у законодавстві (як міжнародному, так і національному) не дозволяє повною мірою розкрити з точки зору розуміння його природи, типів праворозуміння, зв'язку з правом як таким тощо. Фіксація обов'язків у законодавстві свідчить про їх необхідність, а не власне цінність, оскільки остання пов'язана з суспільною свідомістю і соціальною практикою фактичної реалізації обов'язків. Якщо розглядати обов'язок через категорію соціальної цінності, то виникає питання про підставу його формального закріплення у юридичних документах і забезпечення його дієвості та ефективності.

Спираючись на це, вибір теми дослідження зумовлювався потребою проведення системного й послідовного викладення бачення феномену обов'язку та проблематики навколо нього крізь призму, передусім і більшою мірою, історії вчень. Історико-правовий матеріал у дисертації охоплює найбільшу її частину. Нами було взято до уваги хронологічний підхід у періодизації історії, оскільки він демонструє динаміку звернення філософів і вчених до зазначеної проблематики, а також різноспрямований характер таких звернень. Аналізуючи праці мислителів і науковців різних епох, ми намагались представити обов'язок як цінність, адже сама вже писемна фіксація деяких знань про нього свідчить про те, що цій категорії відводилось значиме місце в тій чи іншій концепції, спрямованій урешті на обґрунтування індивідуального та суспільного буття.

Крім цього, висвітлення обов'язку як цінності здійснювалось нами в теоретичному і філософському контекстах, адже вони через інтерпретацію його сутності й особливостей показують місце цього феномену в організації соціальної взаємодії та життєдіяльності суспільства. Зазначені контексти демонструють нерозривну зв'язаність обов'язку з низкою інших правових і неправових феноменів, а також потрібність ефективної реалізації зобов'язуючої сили суспільних відносин.

Актуальність теми дослідження зумовлена посиленням уваги до феномену правового обов'язку як на доктринальному, так і на рівні суспільної свідомості та соціальної практики. Надмірна увага, в свою чергу, до феномену прав людини, «легітимована» ліберально-демократичними тенденціями суспільного і приватного буття, чинить суттєвий дисбаланс стосовно визначення й обґрунтування значимості феномену обов'язку. Здається, що найсуттєвіше в зазначеному контексті те, що через зміщення акценту на правах людини, аксіологічне навантаження феномену обов'язку стрімко знижується.

Разом із тим, опираючись на сучасну західну теоретико-правову і філософсько-правову думку, простежується зворотний процес – збільшення кількості досліджень, які присвячені саме феномену обов'язку. Відбувається деяка тенденція – домінуюче позитивістське трактування обов'язку втрачає свою провідну

роль. І хоча в цілому елемент позитивізму в розумінні обов'язку залишається, на нього починають нашаровуватися параметри правової свідомості, прояву індивідуальної волі, асоціативності (взаємності), комунікативності тощо. Врешті, сучасне прочитання обов'язку вибудовується як інтегративне, цілісне. Подібні тенденції в інтерпретації розглядуваного нами феномену повинні все більше захоплювати увагу вітчизняної правової науки, в якій все ще залишається переважаючим позитивізм, а також правозастосовних органів, діяльність яких спрямована на аналіз і адаптацію чинного законодавства до конкретних життєвих ситуацій. Один із інструментів розкриття обов'язку є можливим через людські чесноти, зокрема вірність, відвагу, добросовісність, цілісність індивіда (добросовісність, ціломудрість) тощо.

Таким чином, можливо спостерігати свого роду «злам» позитивістських бачень у поясненні обов'язку, і так само посилення цінності цього феномену як одного з необхідних «гарантів» злагодженого функціонування суспільства та міжлюдської взаємодії. Адже, не звертаючи уваги на обов'язки, які в розрізі історико-правового матеріалу (який би тип праворозуміння не обґрунтовувався) сприймалися в якості опори життєдіяльності соціуму, сучасне західне суспільство може прийти до свого занепаду, оскільки забуттю будуть піддані зобов'язуючі сили соціальної взаємодії.

Проблематика, дотична до феномену обов'язку, аналізувалась і концептуалізувалась низкою філософів і вчених-правознавців попередніх епох, починаючи від Давнього Світу й завершуючи філософсько-правовими і теоретико-правовими напрацюваннями дослідників ХХІ ст. Найбільш значимими серед представників філософської спадщини слід назвати, зокрема: Аристотеля, Марка Тулія Цицерона, Томаса Аквіната, Томаса Гоббса, Гуго Гроція, Самуеля фон Пуфендорфа, Жан – Жака Руссо, Імануїла Канта, Георга В.Ф. Гегеля, Джона Остіна, Рудольфа фон Ієринга, Ганса Кельзена, Герберта Гарта, Лона Фуллера, Джона Роулза та ін.

У свою чергу, теоретичні аспекти обґрунтування явища обов'язку досліджувались такими вченими-правознавцями і філософами як: С. Бертеа, П. Біазетті, О. Білоскурська, Л. Гаманюк, Л. Грін, Є. Джумурат, А. Девере, Р. Дворкін, К. Ессерт, Дж. Клоско, Л. Летнянчин, Дж. Рац, Т. Француз-Яковець, Л. Фуллер, Г. Харт, О. Черновол, І. Юрчак та ін.

Серед вітчизняних і зарубіжних вчених і мислителів, що звертаються до проблематики аксіологічних аспектів феномену обов'язку, варто назвати таких дослідників, як Р. Аттфіл, С. Бертеа, К. Горобець, О. Грищук, Я. Гродецькі, К. Жебровська, К. Корсгаард, А. Мармор, С. Моро, Ю. Оборотов, Дж. Оллсоп, Дж. Раз, М. Сміт, Ф. Сопер, Дж. Фінніс та ін.

Сучасна інтерпретація морально-етичного зрізу обов'язку знайшла своє відображення в працях Т. Бівінса, В. ван дер Бурга, Д. Вонга, Дж. Гарднера, М. Грінберга, Ф. Керні, Ф. Клампфера, К. Корсгаард, А. Макінтайра, Дж. Скорупські, М. Сміта, М. Хьюмера та ін.

При визначенні методологічних передумов обґрунтування обов'язку ми спирались на праці таких вітчизняних і зарубіжних вчених як: Т.Р.С. Аллан,

О. Балинська, О. Бандура, А. Бернюков, Т. Бінгем, С. Бостан, Ф. Гайєк, В. Завальнюк, М. Кельман, А. Козловський, С. Максимов, А. Музика, Ю. Оборотов, П. Рабінович, М. Савчин, О. Стовба, А. Фальковський, Дж. Фінніс, Р. Циппеліус, В. Ященко та ін.

У нашому дослідженні робиться спроба систематизованого і комплексного аналізу обов'язку як ціннісно-правового феномену, спираючись на історичне підґрунтя і сучасні підходи до його інтерпретації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до Стратегії розвитку наукових досліджень, прийнятої Національною академією правових наук України на період 2021-2025 років. Дослідження відповідає плану науково-дослідної роботи кафедри теорії та історії держави і права ДНВЗ «Ужгородський національний університет» Міністерства освіти і науки України. Зокрема, дисертацію виконано відповідно до науково-дослідної теми кафедри теорії та історії держави і права ДНВЗ «Ужгородський національний університет» «Еволюція правових систем у контексті сучасних глобалізаційних викликів: теоретико-правові та історико-правові аспекти», що затверджена рішенням Вченої ради юридичного факультету ДНВЗ «Ужгородський національний університет» № 9 від 20 квітня 2023 року, номер державної реєстрації НДР: 0123U103896.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає в тому, аби визначити і окреслити теоретико-аксіологічні та методологічні засади обов'язку, а також через призму аналізу історичного розвитку уявлень про обов'язок сформулювати бачення цього феномену як ціннісно-правового.

Сформульована мета дослідження конкретизується в наступних його **завданнях**, а саме:

- 1) окреслити сучасні інтерпретації обов'язку як теоретико-правового поняття;
- 2) розкрити теоретико-методологічні засади дослідження правових засад юридичного обов'язку;
- 3) провести аналіз обов'язку в поглядах мислителів Давнього Китаю;
- 4) розглянути різноманітні конотації обов'язку в спадщині філософів Античності;
- 5) окреслити погляди на обов'язок у середньовічних мислителів Марсилія Падуанського і Томи Аквінського;
- 6) визначити риси обов'язку в політико-правовій думці мислителів доби Відродження;
- 7) надати характеристику обов'язку в природно-правовій традиції Нового часу;
- 8) з'ясувати сутність обов'язку в концепціях німецьких філософів Іммануїла Канта та Георга Гегеля;
- 9) провести аналіз обов'язку в світлі поглядів класиків позитивізму, утилітаризму та представників соціологічних концепцій права XIX століття;

- 10) визначити місце обов'язку в психологічній теорії права Лева Петражицького;
- 11) з'ясувати погляди на обов'язок у концепціях неопозитивізму;
- 12) розглянути явище обов'язку в соціологічних концепціях права XX століття;
- 13) окреслити погляди на обов'язок у вченні Лона Фуллера;
- 14) проаналізувати місце обов'язку в теорії справедливості Джона Роулза;
- 15) розкрити морально-етичні аспекти обов'язку;
- 16) з'ясувати аксіологічний вимір феномену обов'язку;
- 17) дати характеристику основним правовим аспектам юридичного обов'язку.

Об'єктом дослідження є обов'язок як ціннісно-правовий феномен.

Предметом дослідження постають історико-правовий, теоретико-правовий аспекти та методологічна цінність обов'язку як правничого феномену.

Методи дослідження. Систематика методів дослідження обумовлена сформульованою проблематикою і передбачає необхідність використання низки методологічних засобів і способів для досягнення відповідних цілей і завдань. Взявши до уваги сучасні підходи, у роботі були поєднані філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові методи.

Застосування універсальних філософських методів дослідження (метафізичного, діалектичного) дозволило розглянути обов'язок як філософське поняття, відшукуючи в ньому найбільш загальні передумови існування і функціонування. Використання для пояснення обов'язку усталених в методології юриспруденції основних типів праворозуміння (природно-правового, позитивістського і соціологічного) дало змогу адаптувати феномен обов'язку до ширшого феномену права, тим самим пояснивши перший як необхідну складову другого.

Спираючись на сучасні напрацювання у філософії права, у роботі екстрапольовано феномен обов'язку на онтологічний, феноменологічний, гносеологічний, аксіологічний, антропологічний, інтегративний, комунікативний, праксеологічний філософсько-правові підходи. Кожен із них, подібно до зазначених вище основних типів праворозуміння, спрямовується на пояснення сутності та основних конотацій феномену права, однак на більш спеціалізованому, більш конкретизованому рівні.

Загальнонаукові методи дослідження (логічний (із виокремленням логічних операцій), системний, структурний, функціональний, синергетичний) дозволили, з одного боку, зробити необхідні висновки й обґрунтування, з іншого ж – розглянути феномен обов'язку як складне системне поняття, функціонально застосовне як на приватному, так і на суспільному рівнях організації людської життєдіяльності.

Використання спеціально-наукової методології при дослідженні обов'язку дало змогу сформулювати бачення про нього як про: предмет тлумачення і розуміння (метод юридичної герменевтики); феномен, що відповідає інтересам, потребам і запитам суспільства (метод правового прагматизму); предмет формально-догматичного дослідження (формально-юридичний метод); явище різновекторного

порівняння (порівняльно-правовий метод); феномен еволюційний, що відобразився в історичному розвитку ідей, концепцій та вчень (історико-правовий метод).

Застосування міждисциплінарного підходу надало можливість використовувати знання з різних дисциплін і областей пізнання (політичної, економічної наук, соціології, психології, педагогіки, мовознавства та ін.) для того, щоб пояснити різносторонність і складність явища обов'язку, виявивши таким чином подальші перспективи його інтеграції у суспільну практику.

Теоретичну основу дисертаційного дослідження склали праці та наукові напрацювання філософів і вчених-правознавців, особливо в розрізі історії політико-правових учень, в яких більшою чи меншою мірою розкривається проблематика феномену обов'язку.

Емпірична основа дослідження, в свою чергу, охоплює рішення Конституційного Суду України, а також окремі рішення Європейського Суду з прав людини.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше у вітчизняній правовій науці здійснено комплексне теоретико-правове дослідження обов'язку як ціннісно-правового феномену з опорою на історичний розвиток учень про нього. На підставі цього сформульовано низку наукових положень, а саме:

вперше:

- визначено системні, логічні, хронологічні, історико-філософські і теоретико-правові параметри ціннісного підходу до обґрунтування обов'язку як цінності у праві;

- сформульовано ціннісний підхід щодо розуміння сутності юридичного обов'язку у контексті його зв'язків із моральними, релігійними та іншими соціальними регуляторами, які ґрунтуються на суспільному визнанні, через належну поведінку особи, яка згідно з сформованим в неї почуттям повинності відповідально здійснює або утримується від здійснення певних дій;

- визначено правову структуру юридичного обов'язку, яка обумовлює вимоги і стандарти його правового регулювання та застосування із врахуванням: 1) верховенства права; 2) поваги до прав людини; 3) організації держави; 4) чеснот;

- розкрито зв'язок між мораллю та обов'язком, в якому обов'язок слугує необхідним «інструментом» для моралі з точки зору його здатності забезпечити її конкретну реалізацію в суспільстві, через свідомість певного індивіда; адже обов'язок передбачає собою уявлення про належне;

- з'ясовано правові аспекти юридичного обов'язку відповідно до засад верховенства права, поваги до прав людини, людських чеснот, а також обов'язків держави, завдяки чому було обґрунтовано, що юридичний обов'язок на сучасному етапі розвитку повинен відбивати існуючу суспільну практику та реальні суспільні відносини, відображати принцип взаємності, переслідувати за мету досягнення суспільного блага, а також утверджувати повагу до людської гідності;

- встановлено, що за своєю структурою компонентами юридичного обов'язку виступають: 1) поведінка особи, що визначається певними правилами; 2) свідомість особи-адресату обов'язку, в центрі якої оцінка особою існуючих правил;

3) повинність як внутрішня морально-психологічна основа поведінки особи;
4) відповідальний і вільний без зовнішнього тиску вибір індивіда власної поведінки;

– системно сформульовано методологію дослідження феномену обов'язку як структуровану сукупність і набір методів і способів, що дозволяють розглянути багатогранність цього феномену з філософської, загальнонаукової і спеціально-правової позицій; обов'язок постає гнучким і адаптативним явищем, яке знаходить свої конотації і відбиває свою сутність в кожному суспільному явищі;

– обґрунтовано застосування синергетичного методу (як загальнонаукового) до дослідження обов'язку, завдяки чому останній постає окремим принципом самоорганізації у людській поведінці, якій притаманні внутрішні суперечності, зокрема водночас впорядкованість і хаотичність;

– висвітлено феномен обов'язку крізь призму спеціально-наукового методу правового прагматизму як явища, що відповідає інтересам і запитам суспільства, в якому індивіди беруть участь у розробці та легітимації обов'язкових правил;

– обґрунтовано застосування міждисциплінарного підходу в дослідженні обов'язку, який дає можливість розглядати його через призму кількох чи багатьох дисциплін і областей наукового пізнання (політології, соціології, економічної теорії, психології, педагогіки, мовознавства тощо);

удосконалено:

– розуміння обов'язку як соціально значущого явища та передумови і двигуна суспільного розвитку та соціальної гармонії, активного буття індивідів як учасників державно-правової дійсності, а також як фактору соціальної кооперації та співпраці;

– застосування онтологічного, гносеологічного, феноменологічного, антропологічного, праксеологічного підходів до обов'язку, що дають змогу на глибокому філософсько-правовому рівні дослідити цей феномен;

– уявлення про обов'язок, що реалізовується через здійснення правосуддя, зокрема з точки зору вимог високих моральних якостей та компетентності судді;

– систематизацію підходів до трактування обов'язку в теорії права крізь призму таких компонентів: відповідальності; необхідної поведінки; належної поведінки; повинності; правової свідомості; асоційованості; спираючись на сучасні англоамериканські інтерпретації «належності», показано, що більш прийнятним є застосовувати цей термін не як синонім «повинності» чи «необхідності» (як це прийнято у вітчизняній традиції), але як пов'язаність обов'язку з низкою зовнішніх і внутрішніх факторів, які на нього впливають; так само спираючись на сучасні зарубіжні трактування «повинності», продемонстровано, що обов'язок як повинність повинен враховувати свідомість особи, якій адресується певне правило до виконання;

– уявлення про зв'язок обов'язку та відповідальності, де остання неможлива без першого; моральна обов'язковість дії, отже, завдяки відповідальності здобуває свій значимий елемент наслідку, який містить оцінку відповідності дій індивіда вимогам, які до нього ставились;

– розуміння місця обов'язку через призму зв'язку права і цінностей; показано, що обов'язки постають вагомою складовою права, передбачають зобов'язуючу

(самозобов'язуючу) поведінку, виражають очікування деякої поведінки від інших індивідів, а також пошук того, що значиме для всіх чи багатьох у суспільстві;

- історико-правовий, порівняльно-правовий, формально-юридичний і герменевтичний методи дослідження обов'язку, що виявилось в ширшому обґрунтуванні значимості розгляду цього феномену через їх призму, зокрема, завдяки опорі на матеріал з історії вчень про обов'язок;

- стан дослідження розуміння обов'язків у середньовічному вченні, що носили релігійний (результати розумного повеління) і світський (примусові приписи, що містять як покарання за невиконання, так і винагороду за дотримання) характер (на основі вчень Томаса Аквіната і Марсилія Падуанського);

- особливості трактування обов'язків і параметрів їх реалізації у політико-правових ученнях мислителів Нового часу, згідно з якими обов'язки постають опорою природного і громадянського стану людини, запорукою її безпеки, охорони власності, втілюючи собою вимоги розумності, справедливості, та слугуючи передумовою досягнення суспільного блага;

- дослідження стану концептуалізації вчень про обов'язок у соціологічних концепціях ХХ століття, в яких обов'язок інтегрується як складова системи суспільних взаємодій, співпраці і комунікації як важливих передумов для соціальної гармонії і суспільного розвитку;

- визначення обов'язків у неопозитивістських концепціях права, за якими вони складають основний зміст системи нормативного правопорядку, а також фактичної поведінки індивідів у суспільстві, врегульованої правом; обов'язок ототожнюється з правовою нормою, а його реалізація безвідносна до мотивації чи інтересу індивіда (згідно концепції Ганса Кельзена); водночас обов'язок враховує мотиваційну й навіть рефлексивно-критичну складову в його сприйнятті, спираючись на вчення Герберта Л.А. Гарта;

- формулювання комплексного бачення обов'язку як психологічного феномену, як вищої етичної емоції й повинності, яку особа проектує на свою поведінку щодо оточуючої її реальності і яка носить авторитетно-містичний характер, зв'язує «свободну» волю людини, скеровуючи її до виконання тієї чи іншої дії, ґрунтуючись на психологічній теорії Лева Петражицького;

дістало подальшого розвитку:

- уявлення про обов'язок крізь призму принципу взаємності й визначення умов дієвості правових і моральних обов'язків;

- підхід до обов'язку як до опори природного і громадянського стану людини, запоруки її безпеки, охорони власності, а також досягнення суспільного блага й суспільного спокою в державі;

- бачення обов'язків як вимог розумності, справедливості, свободи і відповідальності індивідів;

- розуміння обов'язків як фундаменту екзистенції, завдяки якому людина вповні реалізовує себе (як творіння Боже і як добрий громадянин), через призму моральної імперативності та усвідомлення повинності, яка підлягає внутрішній «цензурі»;

– трактування обов’язку як категорії належного, морально-прекрасного і корисного, витоки яких містяться в універсальних законах природи чи законах божественних, яким варто слідувати;

– розуміння сутності обов’язків у контексті сучасної західної правової традиції, в якій, попри збереження імперативних вимог, допускається й аспект усвідомлення особою значимості існуючого правила, його моральної або ціннісної виправданості;

– аналіз сучасної правової доктрини про обов’язок як цінність, яка неодмінно пов’язується і залежить від існуючих соціальних практик, виражає індивідуальну і колективну природу людини, а також постає одним із основоположних принципів (передумов) людської поведінки;

– адаптація загальнонаукових методів (логічного і логічних операцій, системного, функціонального) до трактування і дослідження феномену обов’язку.

– дослідження вчення про обов’язки в класичній німецькій філософії через призму моральної імперативності та явища, яке має пройти своєрідну внутрішню «цензуру», тобто шлях усвідомлення його людиною як такого, що веде до загального блага (на основі вчення Імануїла Канта і Георга В.Ф. Гегеля).

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони являють собою певний внесок у подальший розвиток правової та філософсько-правової теорії, а також історії політико-правових учень. Крім цього, сформульовані в ході та результаті дослідження наукові положення й висновки можуть бути використані:

– у правотворчій діяльності – для формування більш цілісного й узгодженого підходу до розуміння феномену обов’язку, його цінності з метою його подальшого визначення змісту у правових нормах; для вдосконалення законодавства України стосовно формулювання тих чи інших обов’язків;;

– у правозастосовній діяльності – в процесі практичної реалізації положень чинного законодавства України в діяльності судів різних рівнів, зокрема, з метою зміцнення знань про обов’язки, а також посилення правової свідомості учасників судового процесу; суспільство повинне належно усвідомлювати зобов’язувальний характер правових норм, які підлягають застосуванню;

– у навчальному процесі – при викладанні дисциплін «Теорія права», «Історія політичних і правових учень», «Правові обов’язки: історія, філософія та теорія», «Філософія права», «Конституційне право» та інших дисциплін, дотичних до висвітлення правових обов’язків; і так само з метою підготовки й розробки курсів, методичних і навчальних посібників, підручників тощо; це все сприятиме як ефективнішому засвоєнню студентами та аспірантами навчального матеріалу, так і посиленню їх власної правової свідомості як майбутніх фахівців у сфері права;

– у науково-дослідній діяльності – для подальших теоретичних розробок проблематики правового обов’язку, концептуалізації й проведення досліджень; завдяки динамічності правової теорії та необхідності реагувати на виклики правової дійсності, має місце потреба й надалі розробляти теорію обов’язку;

– у правопросвітницькій роботі – з метою забезпечення правового просвітництва населення, підвищення рівня його правової культури та правової

свідомості, що концентруються навколо усвідомлення значимості індивідів у суспільстві діяти виходячи з цінності обов'язку.

Особистий внесок здобувачки. Дисертація являє собою кваліфікаційну наукову працю, в якій, спираючись на проведені дослідження, авторкою самостійно сформульовані й обґрунтовані наукова новизна і висновки. Для підтвердження повноти висловлених положень і висновків авторкою були залучені наукові праці й доробки вітчизняних та зарубіжних учених, на які зроблені відповідні посилання в тексті роботи.

Слід зазначити, що окремі статті, що відображають результати роботи, написані авторкою у співавторстві. Особистий внесок здобувачки в них полягає в наступному:

- «Introducing the concepts and methods of humanism into education for ensuring quality sustainable development» – в розробці методології дослідження явища гуманізму; визначенні значимості виховання в учнів школи соціального почуття обов'язку і відповідальності для реалізації певної поведінки в суспільстві вже після припинення навчання;

- «Категорія обов'язку у політико-правовій спадщині Аристотеля» – в обґрунтуванні бачення Аристотелем обов'язків посадових осіб у державі, обов'язків безпосередньо держави й органів влади, в тому числі через призму уявлення про ідеальну державу;

- «Генезис категорії обов'язку крізь призму політико-правових поглядів мислителів Стародавнього Китаю» – в аналізі уявлень про обов'язок у Конфуція та деяких його послідовників (Мен Цзи і Сунь Цзи), а також у китайській школі легізму;

- «Розуміння обов'язків у концепціях мислителів Давньої Греції» – в розгляді трактування обов'язків у Платона та грецьких стоїків;

- «Правова природа обов'язку у вченні М.Т. Цицерона» – в аналізі уявлень Цицерона про справедливість, сутність і природу обов'язку, а також про розроблену давньоримським філософом шкалу обов'язків;

- «Legal obligations in the context of human organs and tissues transplantation» – у висвітленні характеру окремих правових обов'язків, які виникають під час здійснення трансплантації органів і тканин людини, а саме: обов'язок отримання згоди донора на трансплантацію та обов'язок проведення трансплантації на некомерційній основі;

- «The nature and features of surrogacy as an assisted reproductive technology» – у визначенні та наданні характеристики правових обов'язків, що впливають при застосуванні технології сурогатного материнства;

- «The right to be forgotten as a special digital right» – в аналізі й осмисленні міжнародної практики застосування права на забуття як цифрового права, а також обґрунтуванні деяких обов'язків, які впливають з цього права.

Апробація результатів дисертації. Основні висновки були представлені на міжнародних наукових та науково-практичних конференціях, зокрема: *Introducing and Methods of Humanism into Education for Ensuring Quality Sustainable Development. Developing Environmental and Energy Sustainability in the IR 4.0 Era* (Seoul, Republic of

Korea, May 24-25, 2021); Digital Transformations and Knowledge Management Across Industries (Seville, Spain, November 22-23, 2023); Конституційні цінності: правова природа та практика реалізації (м. Хмельницький, 17 травня 2019 року); Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей (м. Ужгород, 23 серпня 2021 року); Інтеграція юридичної науки і практики в сучасних умовах (м. Запоріжжя, 20–21 серпня 2021 року); Цінність права як найефективнішого регулятора суспільних відносин (м. Харків, 1–2 жовтня 2021 року); Закарпатські правові читання. Трансформація національних правових систем країн Центральної та Східної Європи в умовах сучасних викликів (м. Ужгород, 28–29 квітня 2022 року); The role of legal science in establishing a new world order in wartime and post-war period (Riga, the Republic of Latvia, July 29–30, 2022); New approaches and current legal research» (Riga, the Republic of Latvia, November 3–4, 2022); Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку (Кіпр, м. Лімасол, 7 січня 2023 року); Scientific Research and Experimental Development (London, England, March 2-3, 2023); Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку (Швеція, м. Гетеборг, 7 грудня 2023 року); Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку (Болгарія, м. Пештера, 7 квітня 2024 року); Закарпатські правові читання. Сталий розвиток та інституційна спроможність в умовах війни: національний та міжнародно-правовий аспекти (м. Ужгород, 26–27 квітня 2024 року); Modern research in science and education (USA, Chicago, May 29-31, 2024); Topical aspects of modern scientific research (Japan, Tokyo, June 13-15, 2024).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження викладені у 45 наукових працях, з яких – 20 статей у наукових фахових виданнях України, 9 статей у зарубіжних наукових виданнях (3 з яких включені до міжнародних наукометричних баз Web of Science і Scopus), 16 тез доповідей на міжнародних наукових та науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дисертаційного дослідження. Дисертація складається із вступу, п'яти розділів, що поділені на 17 підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 523 сторінки, із них основний текст викладено на 439 сторінках, список використаних джерел – на 53 сторінках, що складає 597 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми дослідження, розкривається ступінь її наукової розробки, зв'язок теми з науковими програмами, планами і темами, визначаються мета та завдання дослідження, окреслюється його об'єкт і предмет, а також застосована методологія дослідження, висвітлюється наукова новизна одержаних результатів, особистий внесок авторки й практичне значення роботи. Крім цього, вказуються відомості про апробацію результатів дослідження, публікації, обсяг і структуру дисертації.

Розділ 1 «Теоретико-методологічні засади дослідження обов'язку» містить два підрозділи, і має на меті виявити основні ключові в сучасній правовій науці інтерпретації обов'язку як окремого поняття і явища правової і суспільної дійсності, а також висвітлити основні методологічні підходи в дослідженні цієї категорії.

Підрозділ 1.1 «Обов'язок як теоретико-правове поняття: сучасні інтерпретації» присвячений тому, аби концептуально визначити і окреслити основні підходи стосовно трактування обов'язку як теоретико-правового поняття, що сформувались як у вітчизняній, так й у сучасній західній правовій доктрині. Концептуалізуються й пояснюються такі контексти щодо обов'язку: обов'язок як відповідальність людини; обов'язок як міра необхідної поведінки особи; обов'язок як міра належної поведінки особи; обов'язок як повинність; обов'язок через призму правової свідомості; обов'язок через призму асоційованості; обов'язок у контексті розуміння «єдності прав і обов'язків». Окрема увага звернена на інтерпретацію обов'язку в сучасній західній правовій науці (Дж. Фінніс, Г. Гарт, Дж. Рац, В. Росс, С. Бертеа, А. Мармор, Д. фон дер Пфортен та ін.), у зв'язку з чим слід зауважити, що зазначені інтерпретації носять у цілому неопозитивістський характер. Так, звичні для позитивізму аспекти імперативності й повинності доповнюються аспектами усвідомлення індивідом адресованого йому правила чи вимоги, моральної або ціннісної виправданості.

Виводиться чотирьохелементна структура юридичного обов'язку, що включає: 1) поведінку особи, яка визначається певними правилами; 2) свідомість особи-адресата обов'язку, в центрі якої оцінка особою існуючих правил; 3) повинність як внутрішню морально-психологічну основу поведінки особи; 4) відповідальний і вільний без зовнішнього тиску вибір індивіда власної поведінки. Окрім цього, обґрунтовується власний підхід до пояснення обов'язку, зокрема, крізь призму сучасних уявлень про сутність права як феномену. Ключовий момент у такому підході стосується акцентування уваги на зв'язку обов'язків і свідомості індивіда, що долає усталений позитивістський підхід, демонструючи обов'язок як складний інтегративний феномен. У цьому контексті, отже, констатується, що обов'язок має прямий стосунок до свідомості індивіда, якому адресується, інакше носитиме суто формальний характер, а його наявність не приведе до очікуваних результатів або потрібного «ефекту». Людина повинна бути свідомою того, що певне зобов'язання покладається саме на неї, конкретно їй адресоване, персонально до неї звернене. Тому для реалізації такого зобов'язання необхідна добровільна згода її свідомості щодо певного припису чи правила.

Резюмується, що правовий обов'язок слід розуміти як зв'язок приписаної правовими нормами, моральними, релігійними та іншими соціальними регуляторами, легітимованими суспільством, належної поведінки, й свідомості особи (усвідомлена належна поведінка особи), яка зобов'язується до здійснення чи утримання від здійснення певних дій, та яка впливає зі сформованого в неї почуття повинності, що ґрунтується на значущості та цінності очікуваної поведінки. Виходячи із запропонованого визначення правового обов'язку, виводяться його основні ознаки: 1) обов'язок постає зв'язком між поведінкою, яка приписується індивіду, та його свідомістю; 2) приписувана особі поведінка носить характер

належної; 3) означена поведінка визначається правовими нормами, моральними, релігійними та іншими соціальними регуляторами, що легітимовані суспільством; 4) реалізація обов'язку спирається на повинність як внутрішню морально-психологічну його підпору; 5) індивід є відповідальним за здійснювану ним поведінку.

У Підрозділі 1.2 *«Методологічні основи дослідження природи обов'язку»* розкриваються методологічні підходи до пояснення і розгляду обов'язку як явища правової і суспільної дійсності. Акцентується увага на понятті методології в науці, класифікації методів у праві. Застосована методологія була розглянута через призму синтетичного підходу, який виражається у міждисциплінарному характері дослідження й поєднує три рівні методів: філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові. Філософський рівень методології охоплює: універсальні філософські методи (метафізичний і діалектичний); основні типи (теорії) праворозуміння та філософсько-правові підходи (природно-правовий, позитивістський, соціологічний, інтегративний, комунікативний, онтологічний, гносеологічний, феноменологічний, аксіологічний, антропологічний, праксеологічний, морально-етичний).

Окремо аналізується група загальнонаукових методів – логічного (із виокремленням формально-логічних прийомів (операцій): аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування, класифікація, порівняння та узагальнення), системного, структурно-функціонального та синергетичного. Так, синергетичний підхід дозволяє поглянути на обов'язок у його нерозривному зв'язку з правом як складною системою, що здатна до самоорганізації. У свою чергу, обов'язок як такий може сприйматися як окрема самоорганізована система, якій притаманні внутрішні суперечності (суще і належне, індивідуальне та суспільне, природно-правове і позитивістське тощо).

Значна увага зосереджується на спеціально-наукових методах дослідження, зокрема спеціальних методах юридичної науки: формально-юридичному, порівняльно-правовому, історико-правовому, методах юридичної герменевтики і правового прагматизму. Група спеціально-юридичних методів дає змогу найбільш чітко розкрити і продемонструвати значимість обов'язку як явища правової дійсності в його конкретних проявах і реалізації. Констатується, що одним із ключових для досягнення мети дослідження став історико-правовий метод, репрезентований через еволюцію уявлень про обов'язок в історії вчень. Метод періодизації та хронологічний метод дозволили концептуалізувати підходи в поясненні явища обов'язку (від Давнього Світу до Новітнього часу). Резюмується, що багатоманітність поглядів, концепцій, учень про обов'язок дало змогу більш ґрунтовно та глибинно осягнути сучасні бачення цього явища на основі розуміння запитів і тенденцій суспільної свідомості, при цьому водночас усвідомлюючи його історико-правову цінність.

Окрім цього, висвітлюється специфіка міждисциплінарного підходу в дослідженні обов'язку, що дозволяє розглянути обов'язок не тільки з теоретичної, але й емпіричної точок зору, залучаючи здобутки природничих та технічних наук, а також перспективно збагатити знання і наповнити сенсами обов'язок не лише з

кругозору юриспруденції чи філософії, але й політичної науки, мовознавства, соціології, економічної науки, психології тощо.

Розділ 2 «Розвиток уявлень про обов'язок: політико-правова спадщина Давнього Світу та Середньовіччя» охоплює три підрозділи, що дають можливість розглянути особливості зародження ідей та поглядів про обов'язок у період Давнього Світу, а далі простежити їх трансформаційні зміни, що мали місце в епоху Середньовіччя.

Підрозділ 2.1 «Обов'язок крізь призму поглядів мислителів Давнього Китаю» має на меті показати, як трактувалося явище обов'язку в просторі думок та концепцій однієї з найдавніших цивілізацій людства. Категорія обов'язку простежується у трактаті «Шу-Цзін», в конфуціанському вченні (ритуали, правління і державна служба), у концепціях Мен Цзи (справедливість) і Сюнь Цзи (природа людини, ритуал). У даосизмі обов'язок пов'язаний із принципом недіяння, безпристрасністю і стриманістю. Подальшого свого розвитку вчення про обов'язок отримало у концепції китайського легізму, в рамках якого розглядуване явище пов'язується з ефективним управлінням державою, суспільною ієрархією, законом і законотворчістю. Констатується, що у цілому давньокитайське вчення про обов'язок знаходить свої змістовні контексти в площині моралі та державного управління.

Підрозділ 2.2 «Обов'язок у концепціях філософів Античності» присвячений розкриттю основних філософських підходів мислителів Давньої Греції і Давнього Риму щодо обов'язків. Застосовуючи хронологічний вектор існування і розвитку античної філософії, аналізуються сутнісні характеристики обов'язку в Гомера (справедливість, патріотизм), грецьких софістів (суб'єктивістське сприйняття), Сократа (добродетель), Платона (душа, справедливість, суспільна ієрархія, закони), Аристотеля (держава і державна служба, справедливість, суспільне благо, розподіл прав і обов'язків). Зазначається, що перші письмові трактування обов'язку можна віднайти в грецьких стоїків – обов'язок як «належне». Належність у стоїків пов'язана із розумністю вчинків людини, повагою до батьків і Батьківщини та добродетельністю. Констатується, що у творчості Марка Туллія Цицерона (трактати «Про обов'язки» і «Про закони») вчення про обов'язок представлене через призму категорій морально-прекрасного (трансформація морально-етичних норм) і корисного (практична сторона). Резюмується, що у римських стоїків (Епіктет, Сенека і Марк Аврелій) категорія обов'язку корениться у самій природі речей, розумі, душі людини, а повинність людини ґрунтується на установах (першоосновах) природи. Ще в одного мислителя Давнього Риму Аврелія Августина обов'язок як явище аналізується у контексті його концепції двох градусів – земного і Божого, в світлі заповідей Божих, у кореляції зі справедливістю і милосердям, а також виходячи з його вчення про закони.

У підрозділі 2.3 «Погляди на обов'язок середньовічних мислителів Марсилія Падуанського і Томи Аквінського» здійснено аналіз уявлень про обов'язок двох видатних представників середньовічної політико-правової думки, у творчості яких простежується трактування обов'язків через категорію законів. При цьому Марсилій Падуанський тримається позиції про світське походження законів, тоді як Тома

Аквінський – про божественне. Обов’язок для кожного з них – це свого роду «дух» закону, що переслідує мету досягнення суспільного блага. Встановлено, що закон у Марсилія Падуанського – це припис примусового характеру, що містить покарання і винагороду; у Томи Аквінського ж закон тоді обов’язковий, коли він створений без перевищення повноважень законодавця і зобов’язує індивідів у рівному співвідношенні, роблячи громадян добродішними. Резюмується, що у поглядах середньовічних мислителів можна простежувати окремі аспекти і позитивістського, і юснатуралістського бачення обов’язку.

Розділ 3 «Генезис обов’язку в епоху Нового часу» за структурою охоплює чотири підрозділи та презентує значну кількість філософсько-правових підходів щодо обов’язку (природно-правовий, позитивістський, соціологічний та інші).

Підрозділ 3.1 «Обов’язок у політико-правовій думці мислителів доби Відродження» присвячений ренесансному баченню феномена обов’язку в концепціях Е. Ла Боесі, М. Монтеня, Ф. Бекона, Т. Мора, Т. Кампанелли, Н. Макіавеллі, Ж. Бодена і Й. Альтузія. Констатовано, що підходи досліджуваних мислителів занадто диференційовані та своєрідні за характером, аби можна було вести мову про певну їх гомогенність чи схожий концептуальний вектор інтерпретації, зокрема: у Е. ла Боесі контекст обов’язків – це контекст свободи і природного стану людини; М. Монтень веде мову про обов’язки людини як істоти природної, як громадянина і про обов’язки правителя; контекст Ф. Бекона стосовно обов’язків – прояви любові до ближнього; в утопістів Т. Мора і Т. Кампанелли обов’язок – це «засіб» забезпечення порядку і суспільної злагоди; у Н. Макіавеллі обов’язки вплетені в політичні цілі та спрямовуються на збереження, зміцнення держави, а також на згуртованість і злагоженість народу; у Ж. Бодена обов’язки розглядаються через призму зобов’язань як суверена, так і підданих, аби збалансувати їх взаємні інтереси; в Й. Альтузія система обов’язків ґрунтується на Божих заповідях, заповіді любові до ближнього, в які впираються також обов’язки правителів і підданих.

Підрозділ 3.2 «Обов’язок у природно-правовій традиції Нового часу» концентровано містить юснатуралістський підхід до пояснення обов’язків у таких мислителів, як Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза, Ж.-Ж. Руссо, С. фон Пуфендорф. Так, у Г. Гроція обов’язок покликаний втілювати в своєму змісті справедливість у суспільстві (виконувати обіцянки, відшкодовувати шкоду тощо). Проблематика обов’язків пронизує всю державно-правову концепцію Т. Гоббса. Спектр реалізації обов’язків у цього мислителя охоплює виконання угод, дотримання природних законів, влаштування державного управління, дотримання громадянських законів. У Дж. Локка, в свою чергу, обов’язки імплементовані в проблематику дотримання законів (природних і громадянських), а також виконання владою певних зобов’язань стосовно миру, власності, вирішення спорів тощо. Б. Спіноза презентує свого роду раціоналізований варіант юснатуралізму, де на індивіда (з міркувань його розумності та прагнення безпеки) накладається повинність підкорити власні бажання на користь колективного цілого. Ж.-Ж. Руссо, акцентує свою увагу на обов’язку як на факторі кооперації індивідів у досконале об’єднання, а також на їх активній участі в творенні законів і формуванні державно-

правової дійсності як такої. Найбільш широко обов'язок як поняття і явище представлений у концепції німецького філософа С. фон Пуфендорфа. Вчений формулює поняття обов'язків, розподіляє їх на групи (обов'язки щодо Бога, обов'язки людини щодо самої себе та щодо інших, обов'язки людини як громадянина, стосовно власності, договорів тощо). При цьому головна мета обов'язку за С. фон Пуфендорфом полягає у тому, щоб забезпечити соціальність людей, що є можливим завдяки наявності вищестоячої ланки й усвідомлення індивідом власної повинності.

Зміст підрозділу 3.3 «Обов'язок у концепціях німецьких філософів Іммануїла Канта та Георга Гегеля» зосереджений навколо двох ключових представників класичної німецької філософії в аспекті їх трактування категорії обов'язку. Зокрема, в І. Канта ця категорія пронизує його етику, слугуючи найперше джерелом категоричного імперативу. Акцентується увага на тому, як І. Кант здійснює розподіл обов'язків (на правові та моральні), як поєднуються у мислителя обов'язок і ціль, а також на структурі морального обов'язку (матеріальний і формальний елементи; зовнішня і внутрішня сторони). Аналізується підхід І. Канта стосовно пояснення обов'язків людини щодо самої себе, щодо інших. Подібно до І. Канта, в Г. Гегеля категорія обов'язку також є однією із основоположних у його морально-етичному і політико-правовому вченні. Досліджено розрізнення Г. Гегелем обов'язку і повинності, проблему поєднання обов'язку, добра і свободи, обов'язку і совісті, співвідношення права і обов'язку, окрім цього місце обов'язку в системі громадянського суспільства та держави, поєднання обов'язку і закону, розподіл обов'язків на чотири групи (обов'язки людини перед самою собою, щодо сім'ї, щодо держави і стосовно інших людей). Констатовано, що представлена концепція обов'язку в Г. Гегеля, хоча в цілому й перегукується з поглядами І. Канта, все ж охоплює ширший контекст сенсів і сфер реалізації обов'язку. На відміну від І. Канта, де обов'язковість вплетена у принцип категоричного імперативу, в Г. Гегеля обов'язок повинен пройти в людині шлях усвідомлення до загального блага як його цілі.

Підрозділ 3.4 «Обов'язок у світлі поглядів класиків позитивізму, утилітаризму та представників соціологічних концепцій права XIX століття» присвячений висвітленню уявлень про обов'язок в аспектах позитивістського, утилітарного і соціологічного сприйняття права. У контексті утилітаризму зосереджено увагу на поглядах І. Бентама (обов'язок – це необхідний елемент досягнення щастя на індивідуальному і суспільному рівнях; максимізація блага, щастя у суспільстві через принцип корисності) і Дж. Ст. Мілля (пов'язаність обов'язку з мінімізацією шкоди від учинків індивідів, з примусом до певних суспільно корисних дій для досягнення щастя; обов'язком є те, що можна вимагати від людини). У свою чергу, в позитивізмі Дж. Остіна регламентується жорсткий підхід до обов'язків, які пронизують всю правову систему; обов'язок постає наказом і реалізовується через закони, що передбачають санкції, при цьому обов'язок підпорядкований відносинам ієрархічності та владності в державі. Аналізується розподіл Дж. Остіном обов'язків на різні групи (відносні та абсолютні; позитивні й негативні). Відтак у позитивізмі О. Конта обов'язок є необхідним елементом соціальної солідарності, виразом

домінування соціальних навичок і почуттів над природними, що призводить до суспільного прогресу. Соціологічна ж школа права XIX ст. представлена поглядами таких вчених, як: Р. фон Ієринг (два напрямки розуміння обов'язку: обов'язок як необхідність захисту права з боку його володільця, протидії свавілля і порушенням закону; почуття обов'язку як один із двигунів соціального руху; градація обов'язків (юридичні й моральні; приватні, суспільні й державні)) та Г. Спенсер (природно даний (безсвідомий) і соціально виправданий (свідомий) характер обов'язку; обов'язок поєднувати егоїстичні та альтруїстичні мотиви поведінки; виконання обов'язків і неспричинення шкоди іншим як шлях до щастя всього суспільства і кожного його члена).

Розділ 4 «Розуміння обов'язку у Новітній період» складається з п'яти підрозділів, що висвітлюють підходи в трактуванні досліджуваного явища в політико-правових концепціях XX ст.

У підрозділі 4.1 *«Обов'язок у психологічній теорії права Лева Петражицького»* розкривається зміст обов'язків у світлі психологічної концепції права Лева Петражицького. Передусім здійснено аналіз трактування вченим феномена права, розуміння ним обов'язків (як вищої етичної емоції, повинності) та їх видів (позитивні та інтуїтивні; моральні і правові; індивідуальні, загальні та абсолютні). Окрему увагу звернено на визначення Л. Петражицьким суб'єктів та об'єктів моральних і правових обов'язків. Резюмується, що цінність вчення Л. Петражицького в контексті обов'язків полягає у тому, щоб звернути увагу на множини складних психічних процесів, які мають місце в свідомості людини, коли вона зіштовхується чи вступає у взаємодію з повинностями (зобов'язаннями). При цьому важливо зауважити, що вчений сприймає права та обов'язки у їх цілісності, що походять із психіки.

Підрозділ 4.2 *«Обов'язок у концепціях неопозитивізму»* презентує погляди основних представників неопозитивістського напрямку в праві (Г. Кельзена і Г. Гарта) щодо бачення природи обов'язків. Так, досліджено, що у «чистій» теорії права Г. Кельзена обов'язок – це чи не ключовий елемент правової дійсності, фактично ототожнений із правовою нормою, неодмінно пов'язаний із санкцією та тісно переплетений із категорією відповідальності, однак їй не тотожний. Констатовано, що німецький вчений через свою правову концепцію вибудовує модель жорсткого та чіткого встановлення і виконання обов'язків у суспільстві, що впливають з правових приписів. Обґрунтовано, що на противагу підходу Г. Кельзена, в Г. Гарта обов'язкам притаманні два вагомні аспекти: по-перше, так званий «внутрішній аспект правил» (мотивація індивідів стосовно визначених обов'язків); по-друге, фактор суспільного тиску (очікування соціумом виконання обов'язків індивідом, і навпаки). Здійснено аналіз розподілу Г. Гартом обов'язків на правові та моральні, які окреслюють межі поведінки індивідів, а їх виконання сприймається як мінімальний внесок осіб у суспільне життя. Резюмується, що на відміну від Г. Кельзена, Г. Гарт не вдається до абсолютизації правових приписів, якими встановлюються зобов'язання, враховуючи вплив на їх зміст різноманітних факторів, що видається більш перспективним з точки зору ефективної імплементації обов'язків у правову дійсність.

Підрозділ 4.3 «Обов'язок у соціологічних концепціях права ХХ століття» має на меті висвітлити розуміння обов'язків крізь призму соціолого-правових учень ХХ ст. Розглянуто підходи таких вчених, як: О. Ерліх (обов'язки як елемент правових і соціальних норм у людських союзах); Л. Дюгі (обов'язок як відчуття соціальності та справедливості в соціальному порядку); Ж. Гурвіч (обов'язок як «нормативні факти» союзу, товариства, відносин у групі); Н. Луман (обов'язок як елемент правової комунікації та соціальних очікувань); Р. Паунд (обов'язок як відповідальність у контексті соціальних очікувань). Окрема увага зосереджена на американській школі правового реалізму (О. Голмс, Р. Познер, Дж. Френк та ін.), в якій обов'язок контекстуалізується через реалізацію судової функції та особу судді як взірця законослухняності, трактування обов'язків та їх суспільно-практичного втілення.

Підрозділ 4.4. «Обов'язок згідно вчення Лона Фуллера» присвячений баченню обов'язку в концепції моралі права американського вченого. Зокрема, досліджено питання розуміння права Л. Фуллером, вимоги внутрішньої моралі права (принципи законодавства); проаналізовано розподіл на мораль прагнення і мораль обов'язку, а також умови оптимальної дієвості правових чи моральних обов'язків. Констатовано, що цінність поглядів на обов'язок американського філософа полягає в акцентуванні уваги на факторі взаємності (як на рівні співгромадян, так і на рівні громадяни – посадові особи), що має на меті збалансувати та врівноважити відносини в суспільстві.

Підрозділ 4.5 «Обов'язок у контексті теорії справедливості Джона Роулза» висвітлює розуміння обов'язку в прагматичній концепції справедливості американського вченого. Обґрунтовано, що у вченні Дж. Роулза можна простежити дві частини проблематики обов'язків: загальну та спеціальну. Загальна частина охоплює собою градацію обов'язків на природні обов'язки (позитивні й негативні) та зобов'язання, а спеціальна частина містить окремі аспекти реалізації обов'язків у контексті політичної теорії (питання підкорення несправедливим законам чи політиці, громадянської непокорі, відмови за переконаннями). При цьому значимість рефлексії обов'язків в американського філософа, серед іншого, полягає в тому, що саме справедливість постає фундаментальним природним обов'язком індивідів у суспільстві.

Розділ 5 «Структура природи юридичного обов'язку» містить три підрозділи, в яких досліджується морально-етична та аксіологічна сторони обов'язку, а також окремі правові аспекти юридичного обов'язку.

Підрозділ 5.1 «Обов'язок у морально-етичній площині» зорієнтований на розгляд проблематики, пов'язаної з іманентним параметром обов'язку – його моральною стороною. Здійснено аналіз таких аспектів цієї проблематики: обов'язок, що слугує фактором соціального зв'язування; окремі сучасні доктринальні підходи стосовно явища моральної обов'язковості; інтерналістська та екстерналістська моралі обов'язку; кореляція обов'язку та відповідальності. В контексті інтерналізму та екстерналізму в моралі викристалізовується розуміння того, що принциповими є не причини виконання зобов'язань (внутрішні або зовнішні), а мотив поведінки, що

виражає міру усвідомлення та сприйняття індивідом вимоги або правила як зобов'язання для нього.

Констатується, що обов'язок «потрібен» моралі подібно як індивідуальне потрібне для колективного. Окрім цього, встановлено, що правова і моральна сторони обов'язку як дві частини одного цілого поєднані в моменті нормативності, що повинна бути очевидною, розпізнаваною і застосовною. Відповідно найкращий стан у суспільстві стосовно реалізації обов'язку пов'язаний із фактором взаємності (етика відповідальності), коли з обох сторін (індивіда і суспільства) втілюється справедливе очікування виконання зобов'язуючої поведінки. Зроблено висновок, що обов'язок через відповідальність чи відповідальність через обов'язок пов'язані фактором наслідку за вчинення або невчинення певної дії, яка очікувалась від індивіда. Водночас моральна обов'язковість дії через відповідальність отримує у якості свого принципового аспекту наслідок, тобто відповідність дії особи вимогам, які до неї ставились.

Підрозділ 5.2 «Аксіологічний вимір феномену обов'язку» присвячений концентрованому висвітленню обов'язку як цінності та ціннісних аспектів обов'язку. Передусім акцентується увага на окресленні філософського бачення цінності як категорії, апелюючи до окремих представників німецької філософії; досліджуються філософсько-практичний зріз цінностей, спираючись на позиції сучасних західних філософів права; зв'язок права і цінностей; а також здійснюється розгляд обов'язку як власне цінності. Констатується, що в цінності значимий не сам «об'єкт», але безпосередня оцінка цього об'єкта індивідом. Звідси, цінності задають еталони і критерії оцінки.

У контексті зв'язку права і цінностей робиться висновок, що завдяки цінностям право формує власну моральну силу. Яким би не було право, воно більшою чи меншою мірою містить елемент зобов'язання, оскільки покликане унормовувати значимі сфери суспільних відносин. Відтак, зобов'язувальна (самозобов'язувальна) поведінка індивіда щодо реалізації на практиці певних приписів чи вимог є результатом опори і вибору тих чи інших цінностей. Крім цього, через цінності моральні та правові обов'язки стають двома частинами одного цілого, а тому здатні взаємодоповнюватись. Обґрунтовується, що завдяки цінностям кожне правове зобов'язання містить у собі моральну сторону, і кожне моральне зобов'язання – правову. Резюмується, що цінності втілюють собою певні очікування у поведінці індивідів, а тому в обов'язку особа шукає те, що значиме для всіх чи багатьох через її залученість до суспільної практики. Наголошується, що найкраще обов'язок реалізовуватиметься там, де підтримуються відомі й прийняті колективно цінності. Цінність, отже, слугує передумовою чи причиною виконання індивідом покладених на нього обов'язків.

Зміст *підрозділу 5.3 «Правові аспекти юридичного обов'язку»* спрямований на визначення та аналіз окремих практичних аспектів реалізації юридичного обов'язку в суспільстві. Здійснюється розгляд таких проблематик: кореляції обов'язку та верховенства права; обов'язку і прав людини; обов'язку і зобов'язань держави (позитивних і негативних); обов'язку і чеснот. Встановлено, що досліджені правові аспекти юридичного обов'язку концентруються навколо принципу (цінності)

верховенства права, який у цілому повинен гарантувати справедливість в суспільному бутті. Констатується, що ключовий обов'язок гуманістичного сенсу прав людини – обов'язок поважати кожну людину. Більше того, на сьогоднішні принципи положенням постає гуманістична орієнтація держави щодо індивіда, коли турбота держави про права людини стає одним із найважливіших її завдань. Акцентується увага, що в аспекті обмеження прав і свобод людини на державі лежить обов'язок чітко, враховуючи мірила справедливості, легітимності та домірності, визначати критерії й підстави запровадження зазначених обмежень, які є допустимими тільки на підставі закону.

Аналіз аспекту позитивних і негативних зобов'язань держави дав змогу зрозуміти, що їх реалізація сконцентрована на забезпеченні державою прав людини. При цьому вагомим є дотримання принципу взаємності, згідно з яким, з одного боку, індивід сумлінно й належно виконує приписи права, з іншого – держава несе відповідальність за забезпечення прав і свобод. З'ясовано, що кореляція обов'язку і чеснот здійснюється завдяки моральному горизонту соціальних зв'язків, при законослухняності (совість і сумлінне виконання приписів права), а також у середовищі посадовців (особливо суддів). Зроблено висновок, що юридичний обов'язок з точки зору правових його аспектів повинен відбивати реальну суспільну практику й суспільні відносини для оцінки індивідом власної поведінки й очікувань від інших, відображати принцип взаємності, переслідувати за мету досягнення суспільного блага та утверджувати повагу до людської гідності як до основного гуманістичного орієнтиру.

ВИСНОВКИ

У дисертації комплексно розгортається бачення категорії обов'язку як ціннісно-правового феномену. Аналізу піддаються такі аспекти цього феномену як: теоретичні, морально-правові, аксіологічні, методологічні та, особливим чином, історико-правові. Провідною ідеєю, яка пронизує кожен із досліджуваних аспектів, є уявлення про значимість і необхідність обов'язку як важливого фактору гармонійного розвитку суспільства й міжлюдських взаємин, а також позиція про неможливість його ефективної реалізації у суспільстві без належного рівня усвідомленості індивідами, що потребує включеності останніх і залучення потрібних державних, суспільних та індивідуальних механізмів упровадження обов'язку. Проведене нами дослідження дало змогу сформулювати такі висновки.

1. У розрізі аналізу наукових підходів до трактування правових обов'язків (як відповідальності, як міри необхідної поведінки, як міри належної поведінки, як повинності, в контексті правової свідомості, через призму принципу взаємності, крізь єдність прав і обов'язків) пояснення (інтерпретація) змісту правових обов'язків на сьогодні залишається неповним, і не показує справжньої сутності й природи цього феномену.

У результаті сформульовано інтегративне розуміння категорії правового обов'язку, який має такі компоненти:

по-перше, подібно до природи права в цілому правовий обов'язок, в ширшому контексті, охоплює поведінку особи не лише через нормативні приписи, але й через

взаємозв'язок із іншими соціальними регуляторами, які легітимовані суспільством, що так само впливають на статус юридичних обов'язків та їх сприйняття учасниками суспільних відносин, зокрема морально-етичні вимоги;

по-друге, правовий обов'язок ґрунтується на певному рівні правової свідомості особи, тобто відповідального вибору поведінки, враховуючи її оцінку, ставлення, визначення перспектив потрібності тощо відповідно до певних морально-етичних цінностей;

по-третє, поведінка, яка випливає з обов'язку, складаючи його зміст, за своїм характером є належною, тобто потрібною, значимою, виходячи з індивідуальних інтересів особи в їх поєднанні з колективними інтересами;

по-четверте, правовий обов'язок спирається на повинність як внутрішню морально-психологічну підпору для його реалізації, яка є значущою для індивіда установкою, що показує рівень власної самооцінки й оцінки індивідом правової дійсності;

по-п'яте, усвідомлення обов'язку як очікуваної та значущої поведінки, а також фактор повинності як морально-психологічна підпора для її здійснення зумовлюють відповідальність індивіда (формальної чи неформальної) за вибір певного варіанта поведінки, спираючись на критерії належної реалізації відповідної поведінки.

2. Доведено, що правовий обов'язок являє собою інтегративний феномен, який постає набагато складнішим, аніж сформовані про неї уявлення в межах позитивістського трактування (позитивістських підходів):

найважливіший аспект стосується зв'язку обов'язків зі свідомістю індивіда, якому він адресований, у контексті чого визначення правового обов'язку мусить апелювати до суб'єктів права, яким приписується певна поведінка з урахуванням як індивідуального рівня сприйняття й оцінки певного правила чи норми, так і суспільного контексту, який так само впливає на ефективність здійснення обов'язків як частини всієї сукупності суспільних, у тому числі й правових, відносин, сформованих чи таких, що розвиваються у соціумі;

природа обов'язків слугує свого роду «індикатором» стану означених правовідносин, адже їх виконання показує той чи інший рівень правової культури, правового виховання і відповідальності індивідів; завдяки обов'язкам можливо спостерігати, наскільки особа може забезпечити баланс між особистими і суспільними інтересами.

3. Правовий обов'язок постає демократично легітимною вимогою усвідомленої належної поведінки особи, яка зобов'язується до здійснення чи утримання від здійснення певних дій, і яка впливає зі сформованого в неї почуття повинності, що ґрунтується на значущості та цінності очікуваної поведінки.

До основних ознак правового обов'язку належать: а) він виражає зв'язок між поведінкою, яка приписується індивіду, та його свідомістю; б) приписувана особі поведінка носить характер належної і значущої; в) означена поведінка визначається правовими нормами, які пов'язані із моральними, релігійними та іншими соціальними регуляторами, що легітимовані суспільством; г) реалізація обов'язку спирається на повинність як внутрішню морально-психологічну його підпору; д) індивід є відповідальним за здійснювану ним поведінку.

4. Встановлено, що за своєю структурою юридичний обов'язок містить наступні компоненти: а) поведінка особи, що визначається певними правилами; б) свідомість особи-адресата обов'язку, в центрі якої оцінка особою існуючих правил; в) повинність як внутрішня морально-психологічна основа поведінки особи; г) відповідальний і вільний без зовнішнього тиску вибір індивіда власної поведінки.

5. Методологія дослідження обов'язку як ціннісно-правового феномену являє собою систему методів та підходів (як усталених, так і новітніх), які застосовуються для пізнання явища обов'язку, отримання нових знань про нього; застосована методологія була розглянута через призму синтетичного підходу, який виражається у міждисциплінарному характері й поєднує три рівні методів: філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові.

Використання універсальних філософських методів дослідження – метафізичного, діалектичного – виражають можливість виявити першопричини (першооснови) реалізації обов'язку в іманентному бутті, а також поглянути на обов'язок як на динамічне й змінне явище, що перебуває у взаємозв'язку з іншими явищами, розкрити його протиріччя і боротьбу протилежностей через протиставлення індивідуального та суспільного в ньому, природно-правового і позитивного аспектів, необхідного і належного тощо.

Застосування філософсько-правових напрямів і типів праворозуміння як методологічних підходів дозволяє поглянути на обов'язок як на: суще, що має спрямовуватися до належного, та як предмет об'єктивної і суб'єктивної реальності (онтологічний підхід); феномен, пов'язаний зі свідомістю індивіда (феноменологічний підхід); об'єкт пізнання в якості обов'язкового, значимого, істинного (гносеологічний підхід); цінність (аксіологічний підхід); явище, що ґрунтується на внутрішній волі й судженні особи, пов'язане з відповідальністю (морально-етичний підхід); явище, що впливає й ґрунтується на природі людини та її можливостях (антропологічний підхід); складне правове явище (синтез здобутків різних правових теорій), пов'язане з дією (інтегративний підхід); результат узгодження, збалансування інтересів індивідів та їх міжособистісної комунікації (комунікативний підхід); явище, що реалізовується у юридичній практиці та через соціальні інститути (праксеологічний підхід); феномен, що коріниться у природі людини, визначаючи її активність у суспільстві (природно-правовий тип праворозуміння); зафіксований в законодавстві припис певної поведінки особи (позитивістський тип праворозуміння); відповідальність індивіда в сфері злагодженої реалізації суспільних відносин (соціологічний тип праворозуміння).

6. Загальнонаукова методологія при дослідженні обов'язку (логічний (із виокремленням логічних операцій), системний, структурно-функціональний, синергетичний методи) забезпечує можливість у цілому вибудувати логічну, послідовну й обґрунтовану концепцію обов'язку, враховуючи причинно-наслідкові зв'язки, динаміку думки, формулювання висновків, а також сформувати уявлення про обов'язок як про складне системне явище, що здатне до самоорганізації, перебуває у тісному взаємозв'язку з середовищем (правом як системою і суспільством), має свою структуру, специфіку функціонування та роль; обов'язок через призму системно-структурного підходу являє собою феномен, що має свої

власні внутрішні чинники розвитку, але водночас і перебуває під впливом зовнішніх факторів, що й забезпечує його динаміку, ефективність та адаптивність.

7. Використання спеціально-наукової методології при дослідженні обов'язку дозволяє сформулювати бачення про нього як про: предмет тлумачення і розуміння (метод юридичної герменевтики); феномен, що відповідає інтересам, потребам і запитам суспільства (метод правового прагматизму); предмет формально-догматичного дослідження (формально-юридичний метод); явище різновекторного порівняння (порівняльно-правовий метод); феномен еволюційний, що відобразився в історичному розвитку ідей, концепцій та вчень (історико-правовий метод).

Застосування міждисциплінарного підходу дає можливість використовувати знання з різних дисциплін і областей пізнання (політичної, економічної наук, соціології, психології, педагогіки, мовознавства та ін.) для того, щоб пояснити різносторонність і складність явища обов'язку, виявивши таким чином подальші перспективи його інтеграції у суспільну практику.

8. У китайській філософсько-правовій думці категорія обов'язку вперше зустрічається у трактаті «Шу-цзін»; спершу обов'язок розкривається лише в контексті конкретних дій держави та чиновників, тільки згодом мислителів починає цікавити сама природа даного явища; до появи класичної китайської правової думки природа обов'язку має яскраво виражений теократичний характер, який змінюється раціональним осмисленням, відображенням в ідеях основних філософсько-правових напрямків Давнього Китаю. У Конфуція обов'язок є складовою моралі та детермінований соціальним статусом людини; виходячи з цього, саме додержання обов'язків є запорукою суспільного спокою в уявленнях філософа; згідно з трактатом «Лі Цзи», обов'язок – це відповідність вчинків тому, як воно повинно бути. Китайський мислитель Сюнь Цзи стверджував, що людина потребує управління з боку держави і виховання за допомогою норм ритуалу і почуття обов'язку – тільки так і можна досягнути того, що всі люди будуть дотримуватись порядку і стануть доброчесними. У даосизмі обов'язок ґрунтується на принципі недіяння, а тому слід як на рівні окремого індивіда, народу, так і на рівні правителя слідувати природному закону, утримуватися від надмірності в діях, піддаватися ходу речей, стати безпристрасним, обмежитися найнеобхіднішим У легістів, у свою чергу, обов'язок неодмінно пов'язаний із законом, який у цілому зводиться до системи жорстких регламентів, обов'язкових до виконання та забезпечених відповідними покараннями.

9. Філософська і філософсько-правова думка Давньої Греції та Давнього Риму сформувала досить диференційовані підходи до трактування обов'язку та форм його реалізації як на рівні індивідуальному, так і суспільному. Попри означену диференційованість (адже різноплановою є й сама антична філософія як така), все ж допустимо відзначати, що ключовою ідеєю обов'язку є поняття «належного», вперше введене грецькими стоїками, однак воно отримало різноманітні модифікації у поглядах грецьких і римських мислителів: належне – це й справедливе, і розумне, і благе, і природне, і моральне, навіть корисне; прояви належного мають місце як в індивідуальному бутті людини, так і в суспільному житті, охоплюють як приватну, так і публічну сфери активності. Відповідно, якщо категорія належного пронизує

всю давньогрецьку та давньоримську філософію, подібно і обов'язок так само носить визначальний характер, постаючи організовуючим елементом системи приватних і публічних відносин.

10. Будучи прихильником природно-правової концепції, Марк Тулій Цицерон вбачає витoki обов'язку в універсальних законах природи, вважаючи людину її довершеним витвором; відповідно до трактату «Про обов'язки» кожне дослідження обов'язків двояке: з одного боку воно має на увазі межі добра, а з іншого – складається з настанов, що визначають поведінку людей у різних життєвих обставинах. Цицерон розглядає категорію обов'язків через поняття «морально-прекрасного» (яке бере свій початок із однієї з чотирьох основ) і «корисного». Тут мова йде, по-перше, про трансформацію моральних норм у систему обов'язків («морально-прекрасне»), по-друге, про практичну сторону обов'язків, що впливають із принципу «корисного», по-третє, про можливий конфлікт між «морально-прекрасним» і «корисним», в якому завжди повинно перемагати «морально-прекрасне». Цицерон сформував своєрідну шкалу обов'язків, в основу якої покладено ідею про те, що значимість обов'язків можна вивести із того, на чію користь виконуються конкретні з них. Так, на перше місце мислитель ставить обов'язки щодо держави та батьків. Водночас, філософ наголошує на існуванні двох різних сторін людської природи – універсальної та унікальної, на підставі чого, з одного боку, виникають певні основні обов'язки, що однаково стосуються всіх людей, а з іншого – обов'язки, які покладаються лише на окремих осіб, із врахуванням їх унікальних якостей та залежно від характеру і обставин.

Продемонстровано, що в філософа-теолога Аврелія Августина обов'язки на рівні ідеї являють собою «дух» заповідей, служіння, справедливості, милосердя, закону, втілюючи у своєму змісті відповідні повинності (прояв покірності, підкорення) людини щодо Бога, ближнього, щодо суспільства та держави.

11. Констатовано, що в середньовічних мислителів Марсилія Падуанського і Томи Аквінського можливо спостерігати цікаві за своєю сутністю підходи до трактування закону як основи їх правових концепцій, в світлі яких було розглянуто категорію обов'язку. Загалом, такі підходи носять дещо «протиставний» характер: у Марсилія Падуанського – панування світського елемента, в Томи Аквінського – релігійного (християнського). Відповідно, мотивація є різною у зазначених філософів: якщо у першого йдеться про ствердження верховенства світської влади по відношенню до церковної, а також важливість дотримання закону для забезпечення цілісності держави, то в другого – через аналіз різних видів закону наголошується, що всі вони своїм джерелом мають божественні приписи, універсальні норми, яким і повинні відповідати. У Марсилія Падуанського законом у власному розумінні є примусовий припис, що складається із покарання і винагороди для його дотримання. Значимими є саме громадянські (людські) закони, яких необхідно дотримуватися; відтак, в обох філософів закон має на меті найбільш важливу ціль – досягнення загального (суспільного) блага; «духом» кожного закону постає обов'язок, тобто повинність виконувати його приписи. У Томи Аквінського закон і обов'язок, закладений у його змісті (будь-який закон покладає на когось обов'язки), є результатом розумного повеління; закон тоді обов'язковий, коли він

створений без перевищення повноважень законодавця, спрямований на збереження істинного загального блага, зобов'язує своїх суб'єктів у рівному співвідношенні, чинить громадян добродішними і, отже, є правосудним.

12. Доволі складно вивести узагальнені висновки про обов'язки, у філософсько-правовій думці епохи Відродження через розрізненість відповідних концепцій. Попри це у той час були сформульовані провідні мотиви реалізації обов'язків у державному і суспільному житті, зокрема, вони більшою (Бекон, Альтузій, Кампанелла) чи меншою (Боден, Макіавеллі) мірою впливають з принципів християнського віровчення, підкорені засадам раціоналізму й справедливості, повинні слугувати суспільному благу. Центральною ідеєю проблематики обов'язків у період Відродження було прагнення сформувати механізми симбіозу колективних інтересів (держави, соціуму) з інтересами окремих громадян (підданих).

13. Природно-правовій традиції Нового часу притаманно розуміння обов'язку в контексті ідей справедливості. Гуго Гроцій асоціює обов'язок переважно з ідеєю справедливості й добросовісності виконання взятих на себе зобов'язань. Згідно з Томасом Гобсом це запорука збереження й належного функціонування держави, лише на рівні якої може бути вповні реалізована соціальна природа людини та забезпечено її права (блага). У свою чергу, Джон Лок демонструє обов'язок через призму закону (природного і громадянського), дотримання якого слугує забезпеченню інтересів індивіда та функцій держави. Згідно з Бенедиктом Спінозою, подібно до Гобса, обов'язок, перш за все, є вимога розуму, слідуючи якій можливо досягнути безпеки, користі й суспільного блага. На думку Жан-Жака Руссо, з одного боку, обов'язок постає передумовою утворення і єднання колективного цілого на підставі суспільного договору, з іншого – саме перехід до державного стану забезпечив встановлення верховної влади, яка і стала гарантом виконання взаємних зобов'язань між людьми; адже основним здобутком суспільного договору є рівність, за якої всі приймають на себе обов'язки на одних і тих же умовах, а так само всі користуються однаковими правами.

Учення Самуеля фон Пуфендорфа про обов'язки є спроба інтерпретувати суспільство як гармонійну цілісну систему, побудовану на основі взаємних зобов'язань між членами соціуму, а також між громадянами та правителем, враховуючи поєднуваність задоволення індивідуальних та колективних інтересів. У контексті сучасності значимість цієї концепції полягає у тому, що вона дозволяє посилити акцент саме на обов'язку людини, що, за умови його розгалуженого трактування та подальшої реалізації, дозволить збудувати належні взаємовідносини між людьми в рамках державно організованого суспільства. Узагальнюючи позиції представників ліберальної філософії, можна зробити висновок, що обов'язок – це деякою мірою «опора» природного і громадянського стану людини, запорука її безпеки, охорони власності тощо; обов'язок втілює собою вимоги розумності, справедливості, а його виконання – передумова досягнення суспільного блага. Відтак, ефективність реалізації обов'язків пояснюється їх взаємним характером.

14. Етика обов'язку Імануїла Канта представляє собою максимально високий, навіть ідеалізований варіант здійснення людиною вчинків, спрямованих на неї саму

та інших людей; попри складність втілення такої концепції, вона ще довго залишатиметься для людства зразком чи опорою у прагненнях до її здійсненості. Фундаментальною категорією моральності постає обов'язок (повинність), що завдяки внутрішній свободі й автономії волі особи стає морально ціннісним вчинком; обов'язок передбачає у собі самопримус, безпристрасність, підкорення пристрастей і афектів людини своєму розуму. Апогеем усвідомлення Кантом феномену обов'язковості слугує формула категоричного імперативу, що має кілька інтерпретацій. В його основі два значимі компоненти – максима як суб'єктивний принцип воління та об'єктивний закон (загальне законодавство); морально цінною буде тільки та дія, максима якої відповідає об'єктивному закону. Обов'язок втілює в собі необхідність реалізації вчинку з поваги до закону; по-справжньому виконуваним обов'язок може бути лише завдяки тому, що людина водночас постає творцем і виконавцем закону. Необхідність слідування категоричному імперативу впливає з належності людини як розумної істоти до інтелігібельного світу. Обов'язки в німецького філософа розподіляються: на правові та моральні; на обов'язки людини щодо неї самої та щодо інших людей. Ключова відмінність між правовими і моральними обов'язками полягає у тому, що у випадку останніх обов'язок і мотив стають єдиним цілим, тобто ідея внутрішньої повинності постає визначальною підставою волі особи; тоді як при правових обов'язках подібна вимога не постулюється, допускаються інші мотиви й цілі здійснення того чи іншого вчинку. У структурі морального обов'язку мислитель виділяє матеріальний і формальний елементи, а також зовнішню та внутрішню сторони. У свою чергу, обов'язки людини щодо себе самої охоплюють як моральне самозбереження, так і самовдосконалення, стосуються як її тваринної природи, так і моральної сторони. У цій групі обов'язків особливим чином виділені самосуддівство людини (совість) та самопізнання (пізнання серця). Інша група обов'язків людини – щодо інших людей – включає в себе такі, які відображають ставлення до людей у силу їх людськості (ґрунтуються на любові (добродійність, вдячність, участь в житті іншого)), а також обов'язки людини щодо інших з поваги до них, якої вони заслуговують, та обов'язки людини щодо інших з точки зору їх становища (враховуючи їх вік, стать, стан здоров'я, освіту, рівень культури тощо).

15. Георг В.Ф. Гегель вважає, що «обов'язок» (Verpflichtung) має правове підґрунтя, тоді як «повинність» (Pflicht) – моральне; ключова відмінність між ними – наявність деякого умонастрою, тобто суб'єктивного переконання, налаштування; при виконанні морального обов'язку людина дає відповідь, перш за все, собі в його необхідності, тоді як у ситуації з правовим обов'язком – подібне переконання не відіграє принципового значення. Категорії «право» і «обов'язок» у Гегеля, зрештою, зливаються, формально ототожнюються (хто не має прав, не має й обов'язків, і навпаки), зумовлюють і передбачають одне одного (хоча вчений і наголошує на їх змістовній відмінності). Фактором такого ціннісного ототожнення й злиття слугує опосередкування, тобто наявність певної зовнішньої реальності, завдяки якій право переходить в обов'язок, а обов'язок – у право; в співвідношенні ж понять свободи та обов'язку останньому відводиться роль необхідної умови існування стверджуючої свободи. Адже обов'язок, по суті, є обмеженням не свободи, а лише її абстракції;

мислитель розрізняє правові та моральні обов'язки, однак при цьому відзначає їх тісне переплетіння у випадку, якщо спонукальною причиною виконання правового обов'язку виступатиме повага до закону. Правові обов'язки характеризуються зовнішньою необхідністю, моральні ґрунтуються на суб'єктивній волі. Окрім цього, виходячи з особливостей природи самої людини, поділяє обов'язки на чотири групи: а) обов'язки перед самим собою; б) перед сім'єю; в) перед державою; г) перед іншими людьми. В основі такого розподілу лежить активність людини як індивідуальної та суспільної істоти. Обов'язок у вченні Гегеля тісно переплітається з низкою етичних категорій – добром, совістю, доброчесністю тощо; добро – це всезагальна ціль світу й діяльності людини зокрема, а тому це мета покладання й виконання обов'язків; доброчесність – стан людини, для якої обов'язок став субстанціальним атрибутом її буття, тоді як совість – свого роду «шлях» до розуміння обов'язку й добра; будучи в цілому суб'єктивною, вона не може до кінця вірно розуміти означені феномени, а тому слід співвідносити «знання» совісті з всезагальними ідеями права, добра та обов'язку. Гегель переконаний, що індивіди володіють обов'язками по відношенню до держави у такій же мірі, в якій вони мають права, в понятті ж єднання обов'язку і права полягає внутрішня сила держави. Філософ визначив субординацію категорії обов'язку щодо інтересів держави – через інтереси більшості (громадянського суспільства) – до приватних інтересів (індивіда). Формула ж абстрактного всезагального обов'язку зводиться до необхідності жертвування собою заради збереження індивідуальності держави, за що його критикують представники ліберальної філософії права. Зберігаючи домінування цілого (держави) над частиною (індивідом), вчений, тим не менше, прагне показати, що особливий інтерес індивіда не має бути відкинутий, але також взятий до уваги, якоюсь мірою пристосований до інтересів цілого, колективного, загального; і саме в такому поєднанні можливе досягнення блага – як індивідуального, так і суспільного.

16. Окреслено деякі тенденції у розумінні категорії обов'язку в представників позитивізму й утилітаризму, про них конструктивно говорити в сенсі сприйняття жорсткості (м'якості) реалізації тих чи інших повинностей. Найбільшу таку жорсткість бачимо у вченні Джона Остіна, для якого обов'язок як втілення наказу є фундаментом державно-правової дійсності та необхідною умовою забезпечення прав індивідів; менш жорстким, однак високим за своїм духом, обов'язок представлений в Огюста Конта. Це необхідний елемент соціальної солідарності, а також моделі служіння й послуху як основи спершу сімейних, а далі й суспільних відносин загалом; у класиків утилітаризму обов'язок, безсумнівно, носить більш м'якший характер; з позиції Єремії Бенґама виконання обов'язків слугує передумовою для досягнення в суспільстві максимального щастя (блага) для кожного індивіда; в свою чергу, для Джона Стюарта Мілля моральні правила (що визначають обов'язки) не стільки спрямовуються на максимізацію добра (блага) для людства, скільки зводять до мінімуму шкоду для нього; в будь-якому разі критерієм правильності наших учинків є те, в якій мірі вони сприяють досягненню щастя – найвищій меті людських прагнень.

17. Виявлено відповідні універсальні мотиви в розумінні обов'язку в представників соціологічно-правових концепцій (Рудольф фон Ієринг, Георг Спенсер): перш за все обов'язок, слугує основою для поєднання егоїстичних та альтруїстичних мотивів людської поведінки, забезпечення гармонійного розвитку індивіда й соціуму в цілому; по-друге, на кожному лежить повинність протидіяти свавіллю й порушенню закону з боку інших членів суспільства, утримуватися від спричинення шкоди іншим; по-третє, життєдіяльність індивіда безпосередньо впливає на життєдіяльність колективного цілого і виконання обов'язків – це вагомий внесок особи в упорядковане функціонування соціуму, це двигун соціального руху.

18. Особливості трактування права (а так само й обов'язку) Левом Петражицьким пов'язані з прагненням зануритись у психічні процеси, що мають місце в людській свідомості. Складність у поясненнях «роботи» психіки слугує фактором «виправдання» творчих пошуків мислителя; здійснюючи зусилля у напрямку «подолання» позитивістського праворозуміння, Петражицький обґрунтовує право як феномен людської психіки, а саме через призму емоцій; звідси й вибудовується усвідомлення ним обов'язку: це те, що передусім пов'язане з правом; при цьому важливо зауважити, що вчений сприймає права та обов'язки у їх цілісності, що походять із психіки. Обов'язок як вища етична емоція являє собою певною мірою повинність, яку особа проектує на свою поведінку щодо оточуючої її реальності; така повинність носить, з одного боку, авторитетно-містичний характер, а з іншого – зв'язує «свободну» волю людини, скеровуючи її до виконання тієї чи іншої дії. Обов'язки мислителем розподіляються на: моральні (односторонні, імперативні) та правові (двосторонні, атрибутивно-імперативні); гетерономні (позитивні) та автономні (інтуїтивні); індивідуальні, загальні та абсолютні. Основна увага зосереджується вченим на розмежуванні правових і моральних обов'язків. Головна відмінність між ними полягає у світлі наявності в уповноваженої особи прав по відношенню до зобов'язаної: при моральних обов'язках зобов'язаний добровільно бере на себе обов'язок, однак ніхто інший не може вимагати від нього такого виконання, тоді як при правових – наявна особа, яка має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання того, що їй належить; при цьому форма існування чи вираження зобов'язання принципового значення не має. Особливості розуміння категорії обов'язку в Петражицького стосуються й визначення ним суб'єктів та об'єктів моральних і правових обов'язків. Суб'єктами таких обов'язків можуть виступати не лише живі люди, але й божества, неживі предмети тощо. У свою чергу, об'єктами філософ називає різного роду поведінку, елементами якої є дії, утримання та терпіння, а також додаткові – модальні – уявлення.

19. Виходячи з «чистої» теорії права Ганса Кельзена, обов'язки складають основний зміст системи нормативного правопорядку, а також фактичної поведінки індивідів у суспільстві, врегульованої правом; обов'язками можуть бути пронизані будь-які сфери життя індивіда. Більше того, Кельзен цілком у позитивістському дусі ототожнює правову норму з обов'язком, який неодмінно пов'язаний із санкцією, що має бути застосована до індивіда (чи інших осіб) у випадку порушення (невиконання) правових приписів. Реалізація обов'язків повинна здійснюватися

безвідносно до мотивації чи інтересу індивіда, на якого вони покладаються. Юридичний обов'язок тісно пов'язаний із категорією відповідальності, однак їй не тотожний: уповноважена особа є «об'єктом» поведінки, що утворює зміст обов'язку, при цьому суб'єктом є лише зобов'язаний індивід. Отже, вчений будує через свою правову концепцію модель жорсткого та чіткого встановлення і виконання обов'язків у суспільстві, що впливають з правових приписів; такі умови сприяють ефективності та дієвості функціонування суспільного та правового порядку. Окрім цього, Кельзен наголошує на певній «недооцінці» категорії юридичного обов'язку, оскільки юридичному обов'язку протиставляють правомочність як суб'єктивне право; таке сприйняття означених феноменів, ймовірно, має своїм джерелом позиції природньо-правового вчення.

20. Герберт Гарт розділяє правові та моральні обов'язки, враховує мотиваційну та навіть рефлексивно-критичну складову в сприйнятті обов'язків, які покладаються на індивіда законом. Право в Гарта зводиться до правил, які, серед іншого, приписують обов'язки, що повинні виконуватися незалежно від волі осіб. Проте, Гарт вказує на два вагомні аспекти, притаманні обов'язкам: по-перше, так званий «внутрішній аспект правил», тобто мотивація індивідів стосовно виконання ними визначених обов'язків, а найкраще при цьому – аби індивіди дотримувались правових приписів з моральних міркувань; по-друге, фактор суспільного тиску, який показує, що від індивіда соціум очікує виконання ним обов'язків, подібно як і він може очікувати від інших такого ж виконання; як правові, так і моральні обов'язки окреслюють межі поведінки індивідів, а їх виконання сприймається як мінімальний внесок осіб у суспільне життя. Разом із тим, особливості моральних обов'язків визначаються через їх посилену значимість, особливу форму морального тиску, імунітет до свідомої зміни та добровільний характер їх порушень; більше того, існує низка проявів дії моралі (моральні ідеали та чесноти), які виходять за межі моральних обов'язків. Отже, в уявленнях про обов'язки Гарт не вдається до абсолютизації правових приписів, якими встановлюються зобов'язання, враховуючи вплив на їх зміст різноманітних факторів.

21. Диференційовано поняття обов'язку представлене в соціологічних концепціях ХХ ст., зокрема: в Ойгена Ерліха обов'язок є, передусім, тим явищем, завдяки якому індивід як член різного роду людських союзів вносить свій внесок у їх впорядковане функціонування; виконання обов'язків – це основа забезпечення правопорядку в людських союзах; обов'язки можуть міститись як у правових нормах, так й у правових реченнях; солідаризм Леона Дюгі наповнює обов'язок його внутрішнім змістом, що пов'язаний з соціальною, а далі й правовою нормою, які повинні втілювати ідеали соціальної співпраці та соціального порядку; обов'язок інтегрується у відчуття соціальності та відчуття справедливості, носячи навіть не моральний, але виключно соціальний характер; у Жоржа Гурвіча обов'язок пов'язаний із обов'язковою силою соціального права, на якому ґрунтуються відносини колективної спільності «Ми»; обов'язок тут звернений не до індивіда, але до групи, асоціації чи організації, яка представляє індивідів; основою обов'язків є «нормативні факти», що представляють собою факти союзу, товариства, відносин у межах групи; у Нікласа Лумана обов'язок інтегрується у соціальну дійсність, в

систему правової комунікації та соціальних очікувань, завдяки чому забезпечується можливість прогнозувати певну поведінку індивідів; Роско Паунд називає поняття обов'язку анахронічним, прагне замінити його на відповідальність, яку слід сприймати через призму соціальних очікувань, що відповідають установкам спільноти і забезпечують реалізацію тієї чи іншої поведінки індивіда.

22. Представники американської школи правового реалізму (Олівер Голмс, Річард Познер, Джером Френк) якоюсь мірою «переймають» позицію Нікласа Лумана про те, що обов'язок пов'язаний із деякою сукупністю соціальних очікувань, які відповідають установкам спільноти і забезпечують реалізацію тієї чи іншої поведінки індивіда. Більшою мірою у них обов'язок контекстуалізується через реалізацію судової функції та особу судді, оскільки саме судам належить ключова роль у формуванні права. Судді де-факто виступаючи «еталоном» розуміння права, законслухняності, трактування обов'язків, при винесенні рішень повинні враховувати всі фактичні обставини справи, спиратись на усталені в суспільстві оцінки й судження, при цьому важливе значення відіграє також особистість судді.

23. Незважаючи на те, що загалом феномену обов'язку Лон Фуллер приділяє незначну увагу, але через нього вчений аналізує і розкриває сутність правової моралі; якою б не була правова система, необхідним є стимулювання особи до виконання нею правових норм, тобто усвідомлення відповідального обов'язку. Сутність обов'язку не може бути зрозуміла без звернення до трактування американським вченим поняття права; саме діяльнісно-комунікативний підхід до права здатний забезпечити його ефективність у суспільстві, яка може бути реалізована лише через співпрацю між громадянами в напрямку до виконання правових приписів. При цьому правова мораль, що містить у собі внутрішню та зовнішню сторони, з одного боку, повинна забезпечити ясність, доступність і виконуваність правових норм, а з іншого – передбачати діяльність громадян, що стосується виконання відповідних приписів. З точки зору внутрішньої моралі права, Фуллер формулює вісім базових вимог (принципів законодавства) (загальність права; опублікування (промульгація) закону; неприпустимість законів із зворотною силою, окрім виняткових випадків; ясність законів; відсутність суперечностей (невідповідностей) між законами; закони не можуть вимагати неможливого для виконання; незмінність законів протягом тривалого часу; відповідність дій посадових осіб декларованим правилам): незважаючи на намагання філософа, аби в суспільстві максимально реалізовувалась мораль прагнення, все ж він усвідомлює, що на сьогодні неможливо обійтись без моралі обов'язку, що, зокрема, передбачає мінімальний набір правил, виконання (дотримання) яких необхідне для забезпечення стабільності й злагодженості в соціумі. Завдяки принципу взаємності, що лежить в основі обов'язку, відбувається взаємна оцінка дій між співгромадянами. Вагомим фактором для виконання громадянами обов'язків, зафіксованих у правових нормах, постають дії посадових осіб, поведінка яких суттєво впливає на ставлення громадян до існуючих правових приписів. Значення обов'язку полягає у збереженні збалансованості суспільства, врівноваженні відносин між людьми. Існує три умови дієвості правових чи моральних обов'язків: добровільність їх створення, елемент рівноцінності та рухливості відносин у суспільстві; саме вони і деталізують окреслений філософом принцип взаємності обов'язку.

24. Концепція обов'язків відповідно до теорії справедливості Джона Роулза виходить з прагнення пошуку загального блага для всіх членів соціуму, охоплює елементи суспільного договору, а також носить атрибут взаємності. Можливо говорити про дві частини проблематики обов'язків в американського вченого: загальну та спеціальну. Загальна частина охоплює собою розподіл обов'язків на природні обов'язки (позитивні й негативні) та зобов'язання, а спеціальна частина містить окремі аспекти реалізації обов'язків у контексті політичної теорії (питання підкорення несправедливим законам чи політиці, громадянської непокори, відмови за переконаннями). Говорячи про несправедливі інститути й обов'язок підкорятися несправедливим законам, Дж. Ролз залишається занадто «обережним» у своїх висловлюваннях та шукає підстави для допустимості (чи виправдання) існування таких ситуацій.

25. У результаті аналізу морально-етичного зрізу обов'язку виявлено наступні ключові його аспекти: а) саме обов'язок необхідний для моралі з точки зору його здатності забезпечити її конкретну реалізацію в суспільстві через свідомість певного індивіда; адже обов'язок завжди індивідуальний, а мораль – апріорі колективне явище, що для свого практичного втілення потребує індивідуального прояву; б) мораль слугує значимим фактором соціального зв'язування і побудови соціальних взаємозв'язків; для реалізації таких цілей вона послуговується обов'язком, оскільки останній охоплює собою уявлення про належне; в) правова і моральна сторони обов'язку, які не слід сепарувати, сходяться у моменті нормативності, тобто обов'язковості вимог чи правил, які адресуються індивідам у суспільстві; така нормативність повинна бути очевидною, розпізнаваною і застосовною; г) ефективна реалізація обов'язку та обов'язковості правил неодмінно потребує визнання індивіда не «об'єктом» правила, адресованого йому розробниками, але суб'єктом, який на рівні з розробниками залучений до процесу комунікації та співпраці в контексті правил; звідси, зміст моральних зобов'язань може змінюватися залежно від поводження посадових осіб у контексті прийняття й подальшого реагування на затверджені ними правила чи рішення; д) будь-який припис чи правило, адресований індивіду, повинен торкатися його внутрішнього прийняття, а тому й усвідомлюватися; не принципово при цьому, якими будуть причини виконання дії – зовнішніми чи внутрішніми; важливий мотив, що й виражає міру усвідомлення індивідом характеру зобов'язання; мораль, як і обов'язок, протистоять автоматизму; е) морально-етичний зріз обов'язку неодмінно редукується, в тому числі, й до явища відповідальності; остання, на рівні практичної реалізації неможлива без обов'язку; моральна обов'язковість дії через відповідальність отримує свій принциповий елемент наслідку, що передбачає оцінку відповідності дії особи вимогам, які до неї ставились; є) зобов'язання є справою конкретного індивіда, який діє у той спосіб, відповідно до якого вважає дещо обов'язковим для себе (етика переконання, кантівський категоричний імператив). Водночас, оскільки індивід здійснює зобов'язання, орієнтовані на суспільство та інших індивідів, він справедливо може очікувати від них такої ж обов'язковості стосовно себе (етика відповідальності), тут обов'язок матиме характер взаємності.

26. Сформульовано наступні аспекти аналізу проблематики аксіологічного виміру феномену обов'язку:

по-перше, його цінність пов'язана з усвідомленістю й значущістю певного явища чи предмету для індивіда; в основі обов'язку як цінності лежить усвідомлення необхідності реалізації деякої причини або передумови для дії;

по-друге, цінності втілюють собою певні очікування у поведінці індивідів, які можуть фіксуватися, а можуть і не фіксуватися нормативно (юридично); тому через розуміння цінностей у праві в обов'язку особа шукає значиме й обов'язкове для всіх чи багатьох, оскільки вона залучена до суспільної практики і міжлюдських взаємин;

по-третє, зобов'язувальна чи самозобов'язувальна поведінка у контексті її реалізації на практиці – це результат вибору й опори на ті чи інші цінності; тільки свідоме прийняття обов'язку може привести до результату;

по-четверте, оскільки цінності залежать від соціальної практики, вони ефективно й злагоджено реалізовуватимуться тільки в тому соціальному середовищі, яке характеризується злагодженістю, справедливістю тощо; найкращим чином обов'язок буде реалізовуватися, спираючись на відомі й прийняті у суспільстві цінності. Звідси, завдання, яке стоїть перед суспільством і державою, полягає в тому, щоб сформувати потрібне підґрунтя функціонування оптимальної соціальної практики, яка б надавала орієнтири для базових цінностей як передумов для здійснення зобов'язань;

по-п'яте, цінності являють собою основоположні постулати чи принципи людської поведінки (в тому числі й обов'язків); будь-який обов'язок дивиться в свою причину або передумову, яка є цінністю.

Тільки те, що усвідомлене як цінне, значиме, правильне, потрібне тощо, може належно виконуватися (незалежно від його фіксації через правову норму).

27. У ході дослідження правових аспектів юридичного обов'язку стало зрозумілим, що всі вони більшою чи меншою мірою апелюють до ключової вимоги-цінності сучасних західних демократій – верховенства права; в будь-якому разі, з цього принципу випливає вимога правової визначеності, захисту легітимних очікувань індивідів, гарантування і забезпечення прав людини з боку держави, доктрина позитивних і негативних обов'язків держави, належного виконання приписів закону, а також необхідність добросовісно, сумлінно та обґрунтовано виконувати посадовцями і суддями покладені на них обов'язки, не вдаючись до зловживань чи свавільних дій; відтак, принцип верховенства права покликаний реалізувати основоположну ціль права – забезпечення справедливості у суспільстві.

Аргументовано, що юридичний обов'язок, з точки зору правових його аспектів: а) повинен відбивати існуючу суспільну практику та реальні суспільні відносини, щоб індивід міг належно оцінити власні дії та очікувати відповідні преференції від сумлінного виконання приписів правових актів; б) повинен відображати принцип взаємності, за яким індивід і держава належно виконують свої зобов'язання щодо одне одного, чим і забезпечується гармонійність їх відносин; в) повинен переслідувати за мету досягнення суспільного блага, завдяки чому в суспільстві формуватиметься атмосфера законослухняності та розвитку чеснот; г) повинен утверджувати повагу до людської гідності як до основного гуманістичного орієнтиру.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

Статті в періодичних фахових наукових виданнях України:

1. Попович Т.П. Юридичний обов'язок як правова цінність. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 43-47. DOI: 10.36695/2219-5521.2.2020.06.
2. Попович Т. Класифікація обов'язків згідно вчення Самуеля фон Пуфендорфа. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. 2021. Випуск 65. С. 38-42. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.65.6>.
3. Попович Т.П. Класифікація обов'язків згідно вчення І. Канта. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. 2021. Випуск 66. С. 27-31. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.66.4>.
4. Попович Т. П. Категорія обов'язку згідно вчення Аврелія Августина. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 3. С. 47-51. DOI: 10.36695/2219-5521.3.2021.06.
5. Галас В. І, Попович Т. П., Телеп Ю. В. Генезис категорії обов'язку крізь призму політико-правових поглядів мислителів Стародавнього Китаю. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. 2022. Випуск 69. С. 25-30. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.69.3>.
6. Попович Т.П. Розуміння обов'язків у контексті теорії справедливості Джона Роулза. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. 2022. Випуск 70. С. 53-58. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.8>.
7. Галас В. І., Попович Т. П., Телеп Ю. В. Розуміння обов'язків у концепціях мислителів Давньої Греції. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 3. С. 18-20. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-3/2>.
8. Галас В. І., Попович Т. П., Телеп Ю. В. Правова природа обов'язку у вченні М. Т. Цицерона. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 24-26. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/2>.
9. Попович Т.П. Розуміння обов'язку згідно з вченням Г. Харта. *Аналітично-порівняльне правознавство. Електронне наукове видання*. 2022. № 4. С. 41-44. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.04.6>.
10. Попович Т. П. Розуміння обов'язку у соціологічних концепціях Г. Спенсера та Є. Ерліха. *Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць*. 2022. Випуск 94. С. 81-86. DOI: <https://doi.org/10.32782/apdp.v94.2022.10>.
11. Попович Т. П. Уявлення про обов'язок згідно вчення Томаса Гоббса. *Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць*. 2022. Випуск 95. С. 54-59. DOI: <https://doi.org/10.32782/apdp.v95.2022.8>.

12. Попович Т. П. Природа обов'язку у поглядах Дж. Ст. Мілля та Дж. Остіна. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. 2022. Випуск 73. Том 1. С. 31-36. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.5>.

13. Попович Т. П. Категорія обов'язку відповідно до «чистої» теорії права Г. Кельзена. *Публічне право*. 2022. № 3 (47). С. 95-100. DOI: <https://doi.org/10.32782/2306-9082/2022-47-13>.

14. Попович Т. П. Розуміння обов'язку у природно-правових концепціях Г. Гроція та Б. Спінози. *Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць*. 2022. Випуск 96. С. 72-76. DOI: <https://doi.org/10.32782/apdp.v96.2022.8>.

15. Попович Т. П. Обов'язок згідно вчення Г.В.Ф. Гегеля. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. 2022. Випуск 74. Том 1. С. 35-40. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.74.5>.

16. Попович Т.П. Розуміння обов'язку у природно-правових концепціях Дж. Локка та Ж.-Ж. Руссо. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. 2023. Випуск 77: частина 2. С. 315-319. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.54>.

17. Попович Т. П. Поняття обов'язку у поглядах І. Бентама та О. Конта. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. № 3. С. 46-49. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.8>.

18. Попович Т. П. Поняття обов'язку: окремі теоретико-правові зрізи. *Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць*. 2023. Випуск 100. С. 112-117. DOI: <https://doi.org/10.32782/apdp.v100.2023.13>.

19. Попович Т. П. Обов'язок крізь призму поглядів представників школи правового реалізму. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 7. С.31-33. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/5>.

20. Попович Т. П. Розуміння обов'язку у світлі соціологічних концепцій права ХХ століття. *Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць*. 2024. Випуск 103. С. 156-163. DOI: <https://doi.org/10.32782/apdp.v103.2024.21>.

Статті в зарубіжних наукових виданнях:

21. Popovych Tereziia. The idea of obligation in the light of the legal concepts by Marcellus of Padua and Thomas Aquinas. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. № 5. P. 124-127. ISSN 1339-7915.

22. Popovych Tereziia. The category of obligation in Lev petrazhytsky's psychological theory of law. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. № 3. P. 209-212. ISSN 1339-7915.

23. Popovych Tereziia. The category of obligation according to Lon Fuller's doctrine. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. № 4. P. 189 – 193. ISSN 1339-7915.

24. Halas Volodymyr, Popovych Tereziia, Telep Yuliia. Category of obligation in the political and legal heritage of Aristotel. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2022. № 2. P. 38-41. ISSN 1339-7915

25. Popovych Tereziia. Understanding the category of obligation through the prism of I. Kant's moral philosophy. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2022. № 1. P. 119-122. ISSN 1339-7915.

26. Попович Т. П. Проблематика обов'язків у політико-правовій думці епохи Відродження. *Krakowskie Studia Małopolskie*. 2022. № 4 (36). С.28-43. ISSN: 1643-6911/Czasopismo/2022/379.

Статті в періодичних наукових виданнях, які індексуються в наукометричних базах Web of Sciences та Scopus:

27. Popovych T., Potapchuk A., Rogach O., Dzhuhan V. Legal obligations in the context of human organs and tissues transplantation. *Wiadomości Lekarskie*. 2022. Volume LXXV. Issue 4. Part 2. P. 1013-1018 (**Scopus**).

28. Popovych T., Zaborovsky V., Baryska Ya., Pohoryelova Z., Maslyuk O. The nature and features of surrogacy as an assisted reproductive technology. *Georgian medical news*. 2023. № 1. P. 108-112 (**Scopus**).

29. Popovych T., Blikhar M., Hretsa S., Kopcha V., Shandra B. The Right to be Forgotten as a Special Digital Right. *The Law, State and Telecommunications Review*. 2023. V. 15, № 2. P. 42-53 (**Scopus**).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

30. Popovych M., Levkulych V., Khodanych Y., Popovych T. *Introducing and Methods of Humanism into Education for Ensuring Quality Sustainable Development. Developing Environmental and Energy Sustainability in the IR 4.0 Era: International Conference on Environmental and Energy Sustainabilities (Seoul (Republic of Korea), May 24-25, 2021)*. Edited by Harakan, A.; Jermittiparsert K. Seoul, 2021. E3S Web of Conferences. Volume 277, id. 06008. P. 1-10. DOI: <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202127706008> (**Scopus**).

31. Popovych T., Zaborovsky V., Buletsa S. and Chepys O. Transhumanism As An Ethical Worldview Model: Prospects For Development. *Digital Transformations and Knowledge Management Across Industries: proceedings of the 42nd International Business Information Management Association Conference (IBIMA), 22-23 November, 2023, Seville, Spain*. Communications of International Proceedings. 2023. Vol. 9. P. 911-916. DOI: <https://doi.org/10.5171/2023.4239923>.

32. Попович Т. П. Категорія «цінності» у правовому вимірі: окремі аспекти. *Конституційні цінності: правова природа та практика реалізації: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Конституційні цінності: правова природа та практика реалізації» (м. Хмельницький, 17 травня 2019 року)*. [у 2-х част.]. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2019. Частина 2. С.101-105. ISBN 978-617-7572-24-3

33. Попович Т.П., Телеп Ю.В. Поняття обов'язку згідно вчення С. фон Пуфендорфа. *Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (присвяченої 30-тій річниці з дня проголошення незалежності України)*, м. Ужгород, 23 серпня 2021 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2021. С. 218-224. ISBN 978-617-8046-00-2

34. Попович Т.П. Розуміння права у концепції Л. Петражицького. *Інтеграція юридичної науки і практики в сучасних умовах: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 20–21 серпня 2021 р.)*. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2021. С. 5-7. ISBN 978-966-992-598-5.

35. Попович Т. П. Обов'язок і ціль у концепції І. Канта. *Цінність права як найефективнішого регулятора суспільних відносин: міжнародна науково-практична конференція (м. Харків, 1–2 жовтня 2021 р.)*. Харків: Східноукраїнська наукова юридична організація, 2021. 80 с. С. 12-14.

36. Попович Т. П., Бариська Я. О., Телеп Ю. В. Розуміння категорії обов'язку у поглядах французьких мислителів Е. де Боссе та М. Монтень. *Закарпатські правові читання. Трансформація національних правових систем країн Центральної та Східної Європи в умовах сучасних викликів: Матеріали XIV міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 28–29 квітня 2022 р.* Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 49-52.

37. Popovych T. P. Understanding of the obligation by R. von Jhering in the work «The Struggle for Law». *International scientific conference «The role of legal science in establishing a new world order in wartime and post-war period»: conference proceedings, July 29–30, 2022. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2022. P.15-18. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-229-6-3>.*

38. Popovych T. P. Understanding of the obligation by R. von Jhering in the work «The Purpose in Law». *International scientific conference «New approaches and current legal research»: conference proceedings (November 3–4, 2022. Riga, the Republic of Latvia)*. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2022. P.23-26. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-263-0-5>.

39. Попович Т. П. Градація обов'язків згідно вчення Г. В. Ф. Гегеля. *Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку: матеріали XXVIII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Лімасол (Кіпр): ГО «ВАДНД», 07 січня 2023 р.* С. 147-150.

40. Попович Т. П. Обов'язок крізь призму філософсько-правових поглядів римських стоїків. *The 2nd International Scientific Conference «Scientific Research and Experimental Development»: conference proceedings, March 02-03, 2023. London, England, 2023. P.337-340. DOI: 10.5281/zenodo.7700165. ISBN 978-0-2758-5504-8.*

41. Попович Т. П. Уявлення про обов'язки у працях Т. Мора та Т. Кампанелли. *Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку: Матеріали XXXIX Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. І.В. Жукової, Є.О. Романенка. м. Гетеборг (Швеція): ГО «ВАДНД», 07 грудня 2023 року.* С. 92-96. DOI: <https://doi.org/10.52058/39>.

42. Попович Т. П. *Обов'язок як повинність. Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку: матеріали XLIII-ої Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. І.В. Жукової, Є.О. Романенка. м. Пешитера (Болгарія): ВАДНД, 07 квітня 2024 р. С. 78-80. DOI: <https://doi.org/10.52058/43>.*

43. Popovych T. P. *Obligation through legal consciousness prism. Закарпатські правові читання. Сталий розвиток та інституційна спроможність в умовах війни: національний та міжнародно-правовий аспекти: Матеріали XVI міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 26–27 квітня 2024 р. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2024. С. 184-186. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-377-7-47>.*

44. Попович Т. П. *Обов'язок як міра належної поведінки. Modern research in science and education: Proceedings of the 10th International scientific and practical conference (May 29-31, 2024. Chicago, USA). BoScience Publisher. Chicago, USA. 2024. P. 1101-1104. URL: <https://sciconf.com.ua/x-mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferentsiya-modern-research-inscience-and-education-29-31-05-2024-chikago-ssha-arhiv/> ISBN 978-1-73981-123-5.*

45. Попович Т. П. *Обов'язок у контексті розуміння «єдності прав і обов'язків». Topical aspects of modern scientific research: Proceedings of the 10th International scientific and practical conference (June 13-15, 2024. Tokyo, Japan.). CPN Publishing Group. Tokyo, Japan. 2024. P. 591-596. URL: <https://sci-conf.com.ua/x-mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferentsiya-topicalaspects-of-modern-scientific-research-13-15-06-2024-tokio-yaponiya-arhiv/>. ISBN 978-4-9783419-2-1.*

АНОТАЦІЯ

Попович Т.П. Обов'язок як ціннісно-правовий феномен. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» (081 – Право). – Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет», Ужгород, 2025.

Дисертація присвячена аналізу категорії обов'язку як ціннісно-правового феномену в його теоретичних, морально-правових, аксіологічних, методологічних та, особливим чином, історико-правових аспектах. Концептуалізуються основні наукові підходи до трактування обов'язку як відповідальності, як міри необхідної поведінки, як міри належної поведінки, як повинності, через призму правової свідомості, через призму принципу взаємності, крізь єдність прав і обов'язків. Виводяться п'ять ключових компонентів розуміння категорії обов'язку, а саме: поведінка особи, яка визначається не лише нормативними приписами, але й іншими соціальними регуляторами, легітимованими суспільством; певний рівень правової свідомості особи; належність поведінки; повинність як внутрішня морально-психологічна підпора реалізації обов'язку; відповідальність особи за вибір певного варіанта поведінки. Сформульовано авторське поняття правового обов'язку, визначено його основні ознаки і структуру.

Розглянуто методологічні основи дослідження природи обов'язку, у розрізі чого було охоплено три рівні методології: філософську, загальнонаукову та спеціально-наукову. Особлива актуальність у сучасному методологічному дискурсі належить міждисциплінарному підходу, який здатен пояснити різносторонність та складність категорії обов'язку.

Проведено аналіз уявлень про обов'язок у політико-правовій спадщині Давнього Світу та Середньовіччя. Антична спадщина на позначення широких конотацій обов'язку виводить категорію «належне» (і справедливе, і розумне, і благе, і природне, і моральне). Середньовічне бачення обов'язку варіюється від позитивістського і світського до юснатуралістського та християнського. Досліджено генезис обов'язку в епоху Нового часу. Акцентовано увагу на висвітленні природно-правових підходів до обов'язку в ученнях Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка, Б. Спінози, Ж.-Ж. Руссо, С. фон Пуфендорфа. Головне призначення обов'язку полягає у забезпеченні соціальності людей, їх мирного та безпечного співжиття в межах держави. Розглянуто уявлення про обов'язок у німецьких філософів І. Канта та Г. Гегеля, а також у класиків позитивізму, утилітаризму та представників соціологічних концепцій права ХІХ століття.

Досліджено розуміння обов'язку в епоху Новітнього часу. Визначено специфіку інтерпретації обов'язку в психологічній концепції Лева Петражицького, неопозитивізмі Г. Кельзена і Г. Гарта. В світлі соціологічних концепцій права ХХ ст. проаналізовано підходи О. Ерліха, Л. Дюгі, Ж. Гурвіча, Н. Лумана, Р. Паунда. Новітня соціолого-правова думка ще більше посилює соціально-товариські, комунікативні та соціально-очікувальні сенси обов'язку. Окрема увага зосереджена на американській школі правового реалізму (О.В. Голмс, Р. Познер, Дж. Френк та ін.), в якій обов'язок вплітається у здійснення судової функції. У межах Новітнього періоду також розглянуто феномен обов'язку в теоретичних позиціях двох американських вчених – Л. Фуллера (в аспекті моралі права) і Дж. Роулза (в розрізі теорії справедливості).

Висвітлено структуру природи юридичного обов'язку. Морально-етичний зріз обов'язку пов'язує мораль як колективне та обов'язок як індивідуальне, правову і моральну сторони обов'язку, а також відповідальність. Окреслено аксіологічний вимір феномену обов'язку. Цінності визначаються основоположними постулатами або принципами людської поведінки. І кожен обов'язок своєю причиною чи передумовою має цінність. Проаналізовано правові аспекти юридичного обов'язку. Резюмовано, що більшою чи меншою мірою такі аспекти апелюють до ключової вимоги-цінності сучасних західних демократій – верховенства права. Аргументовано, що юридичний обов'язок, з точки зору правових аспектів, повинен відбивати існуючу суспільну практику та реальні суспільні відносини, відображати принцип взаємності, за яким індивід і держава належно виконують свої зобов'язання щодо одне одного, переслідувати за мету досягнення суспільного блага та утверджувати повагу до людської гідності як до основного гуманістичного орієнтиру.

Ключові слова: обов'язок, цінність, методологія, генезис, право, мораль, поведінка, необхідність, повинність, належність, взаємність, правова свідомість,

відповідальність, верховенство права, справедливість, права людини, держава, обов'язки держави, чесноти, суспільне благо, позитивізм, юснатуралізм, соціологізм, психологізм.

SUMMARY

Popovych T.P. Obligation as a Value-Legal Phenomenon. – Qualification scientific work as a manuscript.

Dissertation submitted for the degree of Doctor of Juridical Sciences in Specialty 12.00.01 “Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Doctrines” – State University “Uzhhorod National University”, Uzhhorod, 2025.

The dissertation is devoted to the analysis of the category of obligation as a value-legal phenomenon in its theoretical, moral-legal, axiological, methodological, and, particularly, historical-legal dimensions. The study conceptualizes the main scientific approaches to understanding obligation as responsibility, as a measure of necessary behaviour as well as a measure of proper behaviour, as obligation in the sense of duty, through the prism of legal consciousness, through the principle of reciprocity, and through the unity of rights and obligations. Five key components of the concept of obligation are identified: individual behaviour determined not only by normative prescriptions but also by other social regulators legitimized by society; a certain level of individual legal consciousness; the propriety of behaviour; obligation as an internal moral and psychological support for its realization; and individual responsibility for choosing a particular course of action. The author of the dissertation formulates her definition of legal obligation and identifies its main features and structure.

The methodological foundations for studying the nature of obligation are explored, encompassing three levels: philosophical, general scientific, and specialised legal methodology. Particular emphasis in the contemporary methodological discourse is placed on the interdisciplinary approach, which is capable of explaining the multifaceted and complex nature of obligation.

The concept of obligation is examined in the political and legal thought of the Ancient World and the Middle Ages. Classical heritage introduces the category of “the proper” (embracing the just, the rational, the good, the natural, and the moral) as a way to capture the broad connotations of obligation. Medieval thought ranges from positivist and secular to jusnaturalist and Christian perspectives. The genesis of obligation in the Early Modern period is analyzed, with a focus on natural law approaches in the works of H. Grotius, T. Hobbes, J. Locke, B. Spinoza, J.-J. Rousseau, and S. von Pufendorf. The primary function of obligation lies in ensuring human sociability and peaceful and secure coexistence within the state. The concept is also explored in the works of German philosophers I. Kant and G.W.F. Hegel, as well as in the theories of classical positivism, utilitarianism, and sociological jurisprudence of the 19th century.

The understanding of obligation in the Modern era is also addressed. The dissertation identifies the specific features of obligation's interpretation in the psychological theory of Leon Petrażycki and in the neopositivist approaches of H. Kelsen and H. L. A. Hart. Within the framework of 20th-century sociological theories of law,

there have been considered the views of E. Ehrlich, L. Duguit, G. Gurvitch, N. Luhmann, and R. Pound. Modern socio-legal thought further emphasizes the social, communicative, and expectation-oriented dimensions of obligation. Special attention is devoted to the American school of legal realism (O. W. Holmes, R. Posner, J. Frank, and others), where obligation is woven into the exercise of judicial functions. The phenomenon of obligation is also considered in the theories of two American scholars – L. Fuller (in the context of the morality of law) and J. Rawls (within the framework of the theory of justice).

The structural nature of legal obligation is highlighted. The moral and ethical dimension connects morality as a collective concept with obligation as an individual one, bridging the legal and moral aspects of obligation as well as responsibility. The axiological dimension of obligation is outlined, emphasizing that every obligation is rooted in a particular value, which represents fundamental principles or postulates of human behaviour. The legal aspects of obligation are analyzed, showing that they, to varying degrees, appeal to a core value of modern Western democracies – the rule of law. It is argued that, from a legal perspective, obligation should reflect existing social practices and real social relations, embody the principle of reciprocity – whereby the individual and the state properly fulfill their mutual commitments – pursue the common good, and uphold respect for human dignity as a fundamental humanistic guideline.

Keywords: obligation, value, methodology, genesis, law, morality, behaviour, necessity, duty, propriety, reciprocity, legal consciousness, responsibility, rule of law, justice, human rights, state, state obligations, virtues, common good, positivism, jusnaturalism, sociology, psychology.